

T. C.

**RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**YEHOVA ŞAHİTLERİ'NİN AZERBAYCAN'DAKİ
FAALİYETLERİ
(Yüksek Lisans Tezi)**

İsakhan SULEİMANOV

**Doç. Dr. Suleyman TURAN
Danışman**

**RİZE
2021**

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalında, İsakhan Suleimanov tarafından hazırlanan *Yehova Şahitleri'nin Azerbaycan'daki Faaliyetleri* başlıklı bu çalışma, 16.06.2021 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Bekir Zakir ÇOBAN

Kabul/Red

Üye: Doç. Dr. Suleyman TURAN

Kabul/Red

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Emine BATTAL

Kabul/Red

___/___/___

İmza

Doç.Dr. Ahmet YANIK

Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Felsefe ve Din Bilimleri Tezli Yüksek Lisans Programından mezun olmak üzere teslim ettiğim “Yehova Şahitleri’nin Azerbaycan’daki Faaliyetleri” konulu tezimi, bilim ve araştırma etiği prensiplerine riyyet edilerek tarafımdan yazılmıştır.

Eserimde, başka kaynaklardan aktarılan bütün bilgi ve alıntılar, Enstitünün Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak açıkça gösterilmiştir. Kaynağı gösterilenler dışında kalan bütün bilgiler uygun araştırma yöntemi kullanılarak tarafımdan edinilmiş ve esere bu şekilde yansıtılmıştır. Şahsıma ait olmayan hiçbir bilgi, kasıt veya kusurlar şahsıma aitmiş gibi gösterilmemiştir. İnternet kaynakları dahil, sahibine / kaynağına atıf yapılmaksızın hiçbir bilgi kullanılmamıştır.

Aksinin ortaya çıkması halinde doğacak bütün hukuki, idari, akademik ve etik sorumluluk tarafıma ait olacaktır. Eserin tesliminden sonra herhangi bir zamanda, bilim etiğine aykırılık tespit edilmesi ve / veya eserimle ilgili intihal veya intihal şeklinde anlaşılacak bir durum ortaya çıkması halinde; Üniversiteniz ve eğitim kadronuzun hiç bir şekilde sorumlu tutulmayaçağını hür irademle kabul, beyan ve taahhüt ederim.**20/05/2021**

(İmza)

İsakhan SULEİMANOV

ÖN SÖZ

İnanmak ve bir inanca/dine bağlı olmak insanın en temel haklarından birisi olmakla birlikte Azerbaycan halkının bu hakkının ellerinden alındığı ve uzunca bir süre din ve dini düşünceden uzak kalmaya zorlandığı bir vakıadır. Azerbaycan, bağımsızlığını elde ettikten sonra halkın manevi ve dini eksikliğini bir şekilde gidermeye dönük çalışmalara hız vermiş ve bu bağlamda din ve inanç özgürlüğünü güvence altına alan kanunlar çıkarmaya ve adımlar atmaya çalışmıştır. Bu süreçte Yehova'nın Şahitleri başta olmak üzere bazı yeni dini hareketlerin yaşanan boşluktan yararlanarak bölgedeki faaliyetlerine hız verdikleri anlaşılmıştır.

Bu tür hareketlerin varlığından ve amaçlarından bihaber olan yerli halk, daha önce yaşadıkları tecrübeler ve acılardan hareketle genelde söz konusu hareketlerin mensuplarına ve misyonerlerine karşı mesafeli ve dışlayıcı bir tutum sergileseler de bu hareketlere sempatiyle yaklaşan ve hatta katılan insanlar da bulunmaktadır. Azerbaycan topraklarında varlık gösteren ve halk arasında son dönemde yayılış hızını artıran hareketlerin başında hiç kuşkusuz Yehova'nın Şahitleri gelmektedir. Bu çalışma söz konusu hareketin bölgedeki tarihsel serüveni ve faaliyetleri üzerinde odaklanmaktadır.

Tez çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Azerbaycan'ın kısa tarihi, Azerbaycan'ın dini hayatını şekillendiren yasal düzenlemeler, Azerbaycan'daki dinsel gelenekler ve bölgede varlık gösteren yeni dini hareketler hakkında bilgi verilmektedir. İkinci bölümde ise araştırmanın ana konusunu oluşturan Yehova'nın Şahitleri'nin Azerbaycan topraklarındaki tarihçesi, bölgedeki temel faaliyetleri, Azerbaycan halkının bu harekete ve mensuplarına yaklaşımı ile Azerbaycan devleti ve Yehova'nın Şahitleri hareketinin mensupları arasındaki ihtilaflar ele alınmaktadır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında birçok kişinin katkıları olmuştur. Bu bağlamda öncelikle her zaman bana destek olan, rehberlik eden ve yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Süleyman Turan'a şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca yükseköğrenim hayatım boyunca maddi ve manevi desteklerini üzerimden

eksik etmeyen değerli hocalarım Prof. Dr. Nebi Gümüş ve Öğr. Gör. İsmail Hacıahmetoğlu başta olmak üzere bütün hocalarıma teşekkür ediyorum. Son olarak maddi-manevi her zaman yanımda olan ve hakları asla bir teşekkürle ödenemeyecek sevgili anne ve babama ve diğer aile fertlerine bu vesileyle bir kez daha teşekkür ediyorum.

İsakhan SULEİMANOV

RİZE 2021

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	2
ETİK BEYAN	3
ÖN SÖZ	4
ÖZET	9
ABSTRACT	10
GİRİŞ.....	11

BİRİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN, DİNLER VE YENİ DİNİ HAREKETLER

1.1. Azerbaycan: Köken ve Kısa Tarihçe	15
1.2. Azerbaycan'daki Dini İnançlar	17
1.2.1. Azerbaycan'ın Dini Hayatını Şekillendiren Yasal Düzenlemeler ve Kurumlar	18
1.2.1.1. Anayasa ve Din.....	18
1.2.1.2. Multikültürel Siyaset	19
1.2.1.3. Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi.....	20
1.2.1.4. Kafkas Müslümanlar İdaresi.....	20
1.2.2. Azerbaycan'daki Mevcut Dinler	21
1.2.2.1. İslam	22
1.2.2.1.1. İslam'ın Bölgedeki Tarihsel Serüveni.....	22
1.2.2.1.2. Azerbaycan'daki İslami Gruplar/Mezhepler.....	24
1.2.2.1.2.1. Ehl-i Sünnet	24
1.2.2.1.2.2. Şiilik.....	24
1.2.2.1.2.3. Vehhabilik	25
1.2.2.2. Hristiyanlık	25
1.2.2.2.1. Hristiyanlığın Bölgedeki Tarihsel Serüveni.....	26
1.2.2.2.2. Azerbaycan'daki Hristiyan Mezhepleri.....	27
1.2.2.2.2.1. Katolik Kilisesi	27

1.2.2.2.2. Ortodoks Kilisesi.....	28
1.2.2.2.3. Protestanlık	29
1.2.2.2.4. Udi Kilisesi	29
1.2.2.3. Yahudilik	30
1.2.2.3.1. Yahudiliğin Bölgedeki Tarihsel Serüveni.....	30
1.2.2.3.2. Azerbaycan'daki Yahudi Mezhepleri	31
1.2.2.3.2.1. Dağ Yahudileri.....	31
1.2.2.3.2.2. Aşkenaz Yahudileri	31
1.2.2.3.2.3. Gürcü Yahudileri.....	32
1.2.2.4. Diğer Dinsel Gelenekler	32
1.2.2.5. Yeni Dini Hareketler	33
1.2.2.5.1. Yeni Dini Hareketlerin Azerbaycan'daki Tarihçesi.....	34
1.2.2.5.2. Azerbaycan'da Faaliyet Yürüten Yeni Dini Hareketler.....	35
1.2.2.5.2.1. Hare Krişna.....	35
1.2.2.5.2.2. Yedinci Gün Adventistleri.....	36
1.2.2.5.2.3. Moonculuk	37
1.2.2.5.2.4. Bahailik.....	38

İKİNCİ BÖLÜM

YEHOVA ŞAHİTLERİ'NİN AZERBAYCAN'DAKİ FAALİYETLERİ

2.1. Bir Yeni Dini Hareket Olarak Yehova'nın Şahitleri	40
2.1.1. Yehova'nın Şahitleri'nin Kısa Tarihçesi.....	40
2.1.2. Temel Öğretileri	42
2.1.3. Temel Yayınları.....	43
2.2. Yehova'nın Şahitleri'nin Azerbaycan'daki Tarihçesi	44
2.2.1. Sovyetler Döneminde Yehova'nın Şahitleri	44
2.2.2. Bağımsızlıktan Sonra Yehova'nın Şahitleri.....	45
2.3. Yehova'nın Şahitleri'nin Azerbaycan'daki Faaliyetleri	47
2.3.1. Misyonerlik Faaliyetleri ve Taraftar Kazanma Çabaları	48
2.3.2. Psikolojik Yöntemler.....	50

2.3.3. Toplantılar.....	52
2.3.4. Kurs Faaliyetleri.....	55
2.3.5. Basım ve Yayın Faaliyetleri	56
2.4. Azerbaycan Halkının Yehova'nın Şahitleri'ne Bakışı.....	58
2.5. Azerbaycan Devleti ile Yehova'nın Şahitleri Arasındaki İhtilaflar.....	59
2.5.1. Askerlik Vazifesinde Vicdani Red	61
2.5.2. Yasa Dışı Toplantılar.....	62
2.5.3. Diğer İhtilaf ve Çatışmalar.....	63
SONUÇ.....	66
KAYNAKÇA	69

Receb Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Ana Bilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri

Tez Türü: Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Dr. Doç. Suleyman TURAN

Hazırlayan: İsakhan SULEİMANOV

Yıl: 2021

Sayfa: 79

ÖZET

YEHOVA ŞAHİTLERİ’NİN AZERBAYCAN’DAKİ FAALİYETLERİ

“Yehova Şahitleri’nin Azerbaycan’daki Faaliyetleri” başlıklı bu çalışmada hareketin bölgedeki misyon faaliyetleri, üye elde etme yöntemleri, yerli halka olan etkileri ve devlet ile hareket arasındaki çatışmalar gibi meseleler incelenmeye tabi tutulmuştur. Konunun daha iyi anlaşılması için öncelikle Azerbaycan tarihi ve bölgede faaliyet gösteren diğer dinsel geleneklere yer verilmiştir. Bölgede faaliyet yürüten hareketin üyelerine ulaşılmış ve birebir görüşmelerden elde edilen bilgilerden de yararlanılmaya çalışılmıştır. Araştırmanın sonucunda Azerbaycan’da faaliyet yürüten Yehova’nın Şahitleri’nin bölge halkı tarafından pek fazla rağbet görmemekle beraber, devlet tarafından tanındığı ve bazı bölgelerde faaliyetlerine izin verildiği ve bunun sonucunda yayılma politikalarını gün geçtikçe güçlendirdikleri gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Dinler, Yeni Dini Hareketler, Yehova’nın Şahitleri, Misyonerlik

Recep Tayyip Erdogan University Institute of Graduate Studies

Department: Philosophy and Religious Sciences

Thesis Type: Master Thesis

Supervisor: Assoc. Prof. Suleyman TURAN

Author: Isakhan SULEIMANOV

Year: 2021

Page: 79

ABSTRACT

ACTIVITIES OF JEHOVAH’S WITNESSES IN AZERBAIJAN

In this study named “Activities of Jehovah’s Witnesses in Azerbaijan” issues such as the movement’s mission activities in the region, methods of recruiting members, its effects on local people, and conflicts between the state and the movement were examined. For a better understanding of the subject, Azerbaijan history and other religious traditions operating in the region are mentioned first. Members of the movement operating in the region were reached and the information obtained from one on one interviews was also tried to be used. As a result of the research, it has been observed that although Jehovah’s Witnesses operating in Azerbaijan are not very popular with the people of the region, they are recognized by the state and are allowed to operate in some regions and as a result they strengthen their expansion policies day by day.

Keywords: Azerbaijan, Religions, New Religious Movements, Jehovah’s Witnesses, Missionary

GİRİŞ

XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dünyanın farklı bölgelerinde ortaya çıkarak yayılan ve günümüzde sayıları binlerle ifade edilen yeni dini hareket bulunmaktadır. İlk ortaya çıktıkları dönemlerde medyanın ve araştırmacıların ilgisini çok cezbe etmeseler de bazı hareketlerin mensuplarının toplu intihar eylemleri, bazı hareketlerin inanç ve uygulamaları ve ayrıca aile fertlerinden birini bu tür hareketlere kaptıran insanların oluşturduğu anti-kült hareketler ve yürüttükleri faaliyet nedeniyle söz konusu oluşumların insanların dikkatlerini çekmeye başladıkları ve bu ilginin akademyada da devam ettiği söylenebilir.

Yeni dini hareketler olarak nitelendirilen oluşumlar sergiledikleri özellikler itibariyle birbirinden oldukça değişkenlik arz etmektedir. Bununla birlikte birtakım hareketlerin bazı yönleriyle dikkatleri çektiği anlaşılmaktadır. Örneğin Cennetin Kapısı ve Aum Shinrikyo şiddet yönleriyle; Moonculuk evliliğe attığı önem ve stadyumlarda yapılan toplu düğün törenleriyle; Yehova'nın Şahitleri ise kapı kapı dolaşarak yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri ile bilinmektedir. Yine yeni dini hareketlerinin çoğunun üye sayısı yüzlü ve binli rakamlarla sınırlı kalırken Sayentoloji ve Yehova'nın Şahitleri'nin mensuplarının milyonlarla ifade edildiği görülmektedir.¹

Dünyanın yüzlerce ülkesinde faaliyet yürüten Yehova'nın Şahitleri, YDH'ler söz konusu olunca ilk akıllara gelen hareketlerden biridir. XX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Türkiye'de de faaliyet yürütmeye başlayan Yehova'nın Şahitleri hareketi ve Türkiye'deki faaliyetlerine ilişkin olarak çeşitli kitap, makale ve tez çalışmalarının yapıldığı anlaşılmaktadır.² “İki devlet tek millet” söylemiyle Türkiye ile birlikte zikredilen Azerbaycan topraklarında da XIX. yüzyılın başlarından itibaren

¹ Süleyman Turan - Emine Battal, ed., *Yeni Dini Hareketler Ansiklopedisi* (İstanbul: Okur Akademi Yayınları, 2020), 11.

² Örnek olarak bkz. Hikmet Tanyu, *Yehova Şahitleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1980); Sarkis Paşaoğlu, *Tarih ve Öğretileriyle Yehova'nın Şahitleri* (İstanbul: GDK Yayın, 2016); Hatice Acar, “Yehova Şahitleri ve Türkiye'deki Misyon Faaliyetleri Antalya Örneği”, *Kesit Akademi Dergisi* 5/20 (2019): 281-296; Hakkı Şah Yasdıman, “Yehova Şahitleri'nin Teşkilat Yapısı ve Türkiye'deki Faaliyetleri (1)”, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXI (2005): 193-221.

Yehova'nın Şahitleri'nin faaliyet göstermeye başladığı ve bu faaliyetlerin son dönemde arttığı bilinmekle birlikte söz konusu harekete dair akademik çalışma yok denecek kadar azdır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, misyonerlikle ilgili bazı çalışmalarda yer verilen bilgiler dışında hasseten bu konuyu ele alan ve derinlemesine inceleyen bir çalışmanın bulunmayışı, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki iyi ilişkiler ve Yehova'nın Şahitleri'nin faaliyetlerinin bilinmesinin iki ülke açısından da önem arz edebileceğini düşünerek böylesine bir çalışma yapmaya karar verdik. Bu doğrultuda Yehova'nın Şahitleri'nin Azerbaycan'daki faaliyetlerinin incelendiği bu çalışmada Azerbaycan'daki dinler ve yeni dini hareketler hakkında bilgi verdikten sonra Yehova'nın Şahitleri'nin bölgede sürdürdüğü misyonerlik faaliyetleri, basım yayın faaliyetleri, düzenledikleri toplantılar, bölge halkı ile olan ilişkileri, halk ve devlet tarafından nasıl karşılandığı gibi hususlar hakkında bilgi verilecektir.

70 yılı aşkın bir süre Sovyetler Birliği'nin etkisi altında kalan Azerbaycan'ın, bağımsızlıktan sonra dini ve manevi anlamda bir boşluk içerisine düştüğü ve bu süreçte Yehova'nın Şahitleri gibi birtakım hareketlerin bu boşluktan yararlanmaya çalıştığı ifade edilmektedir.³ Bu bağlamda genelde söz konusu hareketlerin hepsi, özelde de bunlar içerisinde önemli bir yer tutan Yehova'nın Şahitleri'nin faaliyetlerinin tespit edilmesi ve Azerbaycan halkının bu hareketler ve faaliyetleri hakkında bilgilendirilmesinin önem arz ettiği bir vakiyadır. Araştırmamızın temel problemini “Yehova'nın Şahitleri'nin Azerbaycan'daki faaliyetleri nelerdir?” sorusu oluşturmaktadır. Bu soruya yanıt olarak ortaya konulacak bilgilerin gerek Yehova'nın Şahitleri gerekse bölgede faaliyet yürüten diğer hareketlere yönelik akademik çalışmalara rehberlik edeceğini umuyoruz.

Bu çalışmada Yehova'nın Şahitleri'nin Azerbaycan'daki faaliyetleri üzerinde odaklanacağını ifade etmemize karşın, devletin yasal olarak Yehova'nın Şahitleri'nin sadece Bakü'de faaliyet yürütmesine izin vermesi, hareketin Bakü, Gence, Lenkeren ve Sumqayıt gibi şehirlerde etkin olması ve buralardaki faaliyetlerinin takip edilebiliyor olması, tüm dünyayı etkisi altına alan Covid Pandemisi'nin Azerbaycan'ın

³ Jabir Osmanov, *Tarihten Günümüze Azerbaycan'da Hristiyan Misyonerlik ve Diğer Misyoner Gruplar* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2015), 74.

bütün topraklarında araştırma yapmaya olanak vermemesi ve ayrıca ulaşım zorluğu gibi çeşitli faktörler nedeniyle bu çalışmada söz konusu hareketin Bakü, Gence, Lenkeren ve Sumqayıt gibi şehirlerdeki faaliyetlerine odaklanılacaktır.

Yehova'nın Şahitleri'nin Azerbaycan'daki faaliyetlerini doğrudan konu edinen bir çalışma tespit edemediğimize yukarıda işaret etmiştik. Bu bağlamda çalışmamızın literatürü arasında Azerbaycan ve din konusunda Azerbaycan Türkçesi ile kaleme alınmış çeşitli araştırmalar önemli bir yer tutmaktadır. Bu bağlamda ilk olarak Azerbaycan için büyük önem taşıyan bilim insanlarından birisi olan Ziya Bünyadov'un *Azerbaycan Tarihi* adlı eserine işaret edebiliriz. Kitap, Bünyadov tarafından 1989 yılında Rusca kaleme alınmış, 2007'de bir kaç araştırmacı tarafından Azerbaycan Türkçesine çevrilerek topluma kazandırılmıştır. Jabir Osmanov'un yüksek lisans tezi yararlandığımız önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Tezde geçmişten günümüze Azerbaycan'da faaliyet yürüten YDH'lere işaret edilmiş, ortaya çıkış tarihleri, yayıldıkları şehirler, yayın ve çalışma alanları gibi farklı konularda birtakım bilgiler sunulmuştur. Araştırma sadece YDH'lerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda Hristiyanlık ve Yahudilik gibi geleneksel dinlere de değinmiştir.⁴ Azerbaycan'da YDH'ler ve faaliyet alanlarının belirlenmesi adına Azerbaycan Türkçesi ile kaleme alınmış en geniş kapsamlı kitaplardan biri de Orxan Babazade'nin *Missionerlik* adlı eseridir. Bu çalışmada bölgedeki misyonerlik faaliyetleri bağlamında Yehova'nın Şahitleri ve Yedinci Gün Adventistleri gibi hareketler hakkında da bilgi verilmektedir.⁵ Bunların yanı sıra Anar Əlizadə tarafından kaleme alınan *Azərbaycan'da Xristianlıq Keçmişdən Bu Günə*⁶, Gündüz İsmailov'un *Azərbaycan'da Dini Məsələ Təhdidlər və Hədəflər*⁷, Sevinc Aslanov'un *Krişnacılık ve Azərbaycan'daki Faaliyyətləri*⁸ ile Ziya Bünyadov'un *Dinlər Tarikatları və Mezhepler*⁹ adlı kitabı bölgede faaliyet gösteren YDH'ler ve

⁴ Jabir Osmanov, *Tarihtən Günümüze Azərbaycan'da Hristiyan Misyonerlik və Digər Misyoner Grupları*.

⁵ Orxan Babazade, *Missionerlik* (Bakı: Elm və Təhsil, 2014).

⁶ Anar Əlizadə, *Azərbaycanda Xristianlıq Keçmişdən Bu Günə* (Bakı: Elm və Təhsil, 2016).

⁷ Gündüz İsmayilov, *Azərbaycanda Dini Məsələ: Təhdidlər və Hədəflər* (Bakı: DQİDK, 2016).

⁸ Sevinc Aslanova, *Krişnacılık ve Azərbaycan'daki Faaliyyətləri Üzerine Bir Araştırma* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2000).

⁹ Ziya Bünyadov, *Dinlər Təriqətləri və Məzhəplər* (Bakı: Şərq-Qərb, 2007).

Hıristiyan misyonerler hakkında verdikleri bilgiler nedeniyle çalışmamızın önemli kaynakları arasında zikredilebilir.

Gerek Yehova'nın Şahitleri hakkındaki genel bilgiler gerekse hareketin Azerbaycan'daki faaliyetlerine atıfta bulunurken hareketin temel yayınları olan *Gözcü Kulesi* ve *Uyanış* dergileri ile bazı kitap ve broşürler temel kaynaklarımızı teşkil etmiştir. Bunların yanı sıra Süleyman Turan ve Emine Battal'ın editörlüğünde hazırlanan *Yeni Dini Hareketler Ansiklopedisi* ile Ali Köse'nin *Milenyum Tarikatları* adlı kitapları ve konuya ilişkin bazı tez ve makale çalışmaları araştırmamızın ikincil kaynakları arasında hatırlatılmalıdır.

Bir kısmının isimlerine yer verdiğimiz konuya ilişkin birincil ve ikincil literatürün yanı sıra basına yansıyan haberler de yararlandığımız kaynaklar arasında yer almaktadır. Son olarak hareketin bölgede faaliyet yürüten bazı aktif üyeleri ile hareketin faaliyetlerine maruz kalan Azerbaycan vatandaşları ile yüz yüze yaptığımız görüşmeler sonucunda elde ettiğimiz bilgilerden de zaman zaman yararlanılmıştır. Yaptığımız görüşmelerin ve isminin paylaşılmasına izin verenlerin isimlerine kısmen de olsa dipnotlarda yer verilmiş; öte yandan bu konuda çekince taşıyan kişilerin bilgileri ise gizli tutulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN, DİNLER VE YENİ DİNİ HAREKETLER

Çalışmamızın birinci bölümünde bir ülke olarak Azerbaycan'ın ismi, kökeni ve kısa tarihçesi hakkında bilgi verdikten sonra Azerbaycan'da mensupları bulunan İslam, Hristiyanlık, Yahudilik ve diğer dinler ile yakın dönemden itibaren Azerbaycan'da faaliyetlerine rastlanan bazı yeni dini hareketler hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

1.1. Azerbaycan: Köken ve Kısa Tarihçe

Kafkasya, efsanelere göre ateşin Olimpos'tan çalınıp insanlığa armağan edildiği diyardır. Azerbaycan da konum olarak Kafkasya topraklarında yer alan bir ülkedir. Bu efsane nedeniyledir ki Azerbaycan isminin anlamına dair de çeşitli anlatılar mevcuttur. Yaygın kanaate göre “ateş/od” anlamına gelen *azer* ve “muhafız” manasına gelen *baygan* sözcüklerinin birleşmesinden meydana gelen *Azerbaygan*, sonradan Azerbaycan olarak değişime uğramıştır ve “ateşin muhafızı” anlamına gelmektedir.¹⁰

Azerbaycan coğrafi olarak ilk çağlarda İpek Yolu üzerinde yerleştiği için ve daha sonraları da petrol gibi farklı yeraltı zenginliklerine sahip olması sebebi ile günümüze kadar çeşitli işgallere maruz kalmıştır. Farklı devletlerin geldiği ve işgal ettiği Azerbaycan, kültürel ve dini açıdan farklılıklar barındıran bir ülke konumundadır. Nitekim yukarıda Azerbaycan kelimesinin “ateşin muhafızı” anlamına geldiğini ifade etmiştik. Bu kelimenin kazandığı anlamda Zerdüştlüğün etkisinden söz edilebilir.¹¹

¹⁰ Farklı rivayetler için bkz; Hacer Göl, “Geçmişten Günümüze Azerbaycan”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/1 (2016): 154; Ziya Bünyadov - Yusif Yusifov, *Azərbaycan Tarixi* (Bakı: Çıraq Nəştiyyatı, 2007), I: 17-19; “‘Azerbaycan’ İsmiinin Kökeni Ve Anlamı”, *altayli.net*, t.y., Erişim 20.05.2020 <https://www.altayli.net/azerbaycan-isminin-kokeni-ve-anlami.html>.

¹¹ Ziya Bünyadov, *Azərbaycan VII-XI Əsrlərdə*, trc. Cabbar Cabbarov - Həsən Əlizadə (Bakı: Şərq-Qərb, 2007), 5.

Ahmeşiler döneminde (MÖ 555-MS 225), “Antropates”in adına nispetle “Antropatena/Atrpatekan” denilen Azerbaycan, merkezi Hemedan’da bulunan büyük Medain’in bir parçası olmuştur.¹² Azerbaycan toprakları o dönemde Ermenistan’dan Aras Nehri, Irak’ta ise Kızıl-Özen Çayı (Selid-Rud)’na kadar uzanmaktaydı.¹³ Daha sonra Sasaniler döneminde Derbent duvarlarında Pehlevice yazılan ifadelerle bakılırsa söz konusu dönemde Azerbaycan’ın sınırlarının Derbent şehrine kadar uzandığı görülmektedir.¹⁴

Azerbaycan, Hz. Ömer tarafından fethedilinceye dek iki büyük güç olan Bizans ve Fars hakimiyetinde varlığını devam ettirmiştir. IX. yüzyıla kadar Müslümanların hakimiyetinde kalan Azerbaycan, Abbasilerin dağılması ile beraber Müslümanların elinden çıkmış ve Azerbaycan’da Şirvanşahlar, Saciler, Salariler gibi farklı feodal devletler ortaya çıkmıştır.¹⁵ Bu dönem Azerbaycan’nın Rusya’nın hakimiyetine girdiği XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir.

1803-1813 yılları arasında yapılan Rus- İran savaşlarının sonucunda imzalanan Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları sonucunda Azerbaycan ikiye ayrılmış; kuzey bölümü Rusya’ya, güney bölümü ise İran’a bağlanmıştır. 1918-1920 yılları arasında 2 yıl süren Azerbaycan Demokratik devleti kurulmuş, 1920 yılında ise Azerbaycan, Sovyetler Birliği’nin egemenliğine girmiştir.¹⁶

Sovyetlerin bünyesinde yer alan diğer devletler gibi Azerbaycan da hükümetin yürütmüş olduğu sömürgecilik siyasetinin etkilerine maruz kalmıştır. Ancak Azerbaycan topraklarının zenginliği dolayısıyla diğer devletlere nazaran bir nebze de olsa farklı bir sömürge siyaseti ile karşı karşıya kaldığını söylemek mümkündür. Kiril-rus alfabesine geçilmesi, din adamlarına yapılan baskılar, Stalin döneminde aydınlara

¹² Ali İpek, *İlk İslami Dönemde Azerbaycan(623-750)* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1999), 1.

¹³ Eşref Duman, *Azerbaycan’a Yönelik İlk İslami Fetihler* (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2008), 12.

¹⁴ Duman, *Azerbaycan’a Yönelik İlk İslami Fetihler*, 13.

¹⁵ Bünyadov - Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, I: 284-291.

¹⁶ Elcin Zamanov, *Sovyetler Döneminde Azerbaycan’da Eğitim Hareketleri* (Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2014), 32-33.

yönelik ceza tedbirleri gibi Azerbaycan halkının maruz kaldığı çok sayıda olumsuz durumdan söz edilebilir.¹⁷

1985 yılında Mihail S. Gorbaçov'un Sovyetler Birliği'nin başına geçmesi ve başlattığı yeniden yapılanma siyaseti bütün sovyet cumhuriyetinde olduğu gibi Azerbaycan'ı da derinden etkilemiştir. Bunun sonucunda haklarını arama sürecinde Azerbaycan halkı unutulmaz acılar yaşamıştır. Tarihe “20 Yanvar (Ocak)” faciası olarak geçen 1990 Ocak ayında yaşanan terör hadisesi zihinlerdeki canlılığını hala korumaktadır.¹⁸

Azerbaycan, 18 Ekim 1991 tarihinde yeniden bağımsız bir ülke haline gelmiştir. Sovyet Rusya'sının egemenliğinden kurtulmuş olmasına rağmen maruz kaldığı politikalar dini, sosyal ve diğer birçok alanda etkilerini uzun süre sürdürmüştür ve hatta günümüzde de hissettirmektedir.

1.2. Azerbaycan'daki Dini İnançlar

Tarihsel süreçte farklı kültür ve medeniyetlere ev sahipliği yapan Azerbaycan aynı zamanda farklı dinlerin, özellikle de Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'ın erken dönemlerden itibaren yayıldığı topraklardan biri olmuştur. Bunun yanı sıra Putperestlik, Şamanizm gibi çeşitli inançlar da söz konusu topraklarda taraftar bulmuştur.¹⁹

Bu başlık altında öncelikle Azerbaycan'ın dini hayatını şekillendiren yasal düzenlemeler ve kurumlara işaret etmeye çalışacağız. Ardından bölgede yayılma imkanı elde eden ve mensupları bulunan dinler ve bu dinlerin mezhepsel dağılımlarına

¹⁷ Azerbaycan halkının maruz kaldığı baskı ve zulüm için bkz; Şövqi Bünyadov, *20 Yanvar Hadisəsi və Aprel Döyüşlərinin Milli Ruhumuzun İnkişafındakı Rolü* (Bakı: Zərdabi LTD, 2017), 12-36; Bilal N. Şimşir, “Azerbaycan: Kızılordu'nun Azerbaycan'ı İşgali ve Türkiye'nin Tepkisi (Ocak 1990)”, *Atatürk Dergisi* 1/1 (2012), 60-74; Mənsümə Babayeva, “Qəhrəmanlıq Tariximizin 20 Yanvar Səhifəsi”, *İki Sahil* (2016), 3.

¹⁸ Mehmed Mahmudov, *Bağımsızlıktan Sonra Azərbaycan'da Dini Gelişmeler* (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2004), 22.

¹⁹ Bu konuda geniş bilgi için bkz; Nahid Məmmədov, ed., *Azərbaycanda Ənənəvi Din* (Bakı: DQİDK, 2014), 3; İsmayılov, *Azərbaycanda Dini Məsələ: Təhidlər və Hədəflər*, 23; Arif Yunusov, *Azərbaycanda İslam* (Bakı: Sülh və Demokratiya İnstitutu, 2004), 8; Behrem Hasanov, *Sovyet Kuşağından Sovyet Sonrası Kuşağına Azərbaycan'da Din* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007), 200-201.

ilişkin bilgi vereceğiz. Son olarak da bazı yeni dini hareketler hakkında bilgi vereceğiz. İkinci bölümde detaylıca ele alınacağından tezimizin ana konusunu oluşturan Yehova'nın Şahitleri hareketine burada ayrıca değinilmeyecektir.

1.2.1. Azerbaycan'ın Dini Hayatını Şekillendiren Yasal Düzenlemeler ve Kurumlar

Azerbaycan dışarıdan bakıldığı zaman her türlü dini inanca karşı yumuşak bir tavır sergiliyor gözükmektedir. Bu başlık altında devletin dinler ve dini akımlara karşı yasal düzenlemeleri ve aynı zamanda söz konusu akımlara karşı yumuşak tavrının sebepleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

1.2.1.1. Anayasa ve Din

12 Kasım 1995 yılında yapılan referandum ile kabul edilip 27 Kasım'da uygulamaya konulan Anayasa'nın 18. maddesinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nde dinin devletten ayrı olduğu ve bütün dini inançların kanun önünde eşit olduğu vurgulanmaktadır. Aynı maddede devletin eğitim sisteminin sekülerliğine vurgu yapılmakta ve ayrıca insan onurunu alçaltan ve hümanizm ilkesine aykırı öğretiler barındıran inançlar ve dini hareketlerin faaliyetlerinin yasaklandığına dikkat çekilmektedir.²⁰ Kısaca devlet, hukuki işlerin hayata geçirilmesinde ne herhangi bir dini, ne de felsefi bir görüşü esas almaktadır. Hiçbir dine üstünlük tanınmamakta ve hiçbir inanç resmi devlet dini olarak kabul edilmemektedir.²¹

Burada bir noktanın altının çizilmesi gerekmektedir. Azerbaycan devleti hiçbir dine ve dini kuruma yasaklama getirmemektedir. Fakat herhangi bir din veya dini kurum devlet politikasına veya insan haklarının ihlaline yol açacak herhangi bir faaliyette bulunursa bu takdirde yasaklama ve yaptırımlar söz konusu edilmektedir. Bu durum anayasanın din ile ilgili bütün maddelerinde kendisini göstermektedir.

²⁰ "Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası", www.e-qanun.az, t.y., Erişim 12.07.2020 <http://www.e-qanun.az/framework/897>.

²¹ Şəhla Musayeva Musa Qızı, "Azərbaycanda Din-Dövlət Münasibətləri", *Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi*, 14 (2010): 207.

Aynı şekilde Anayasa'nın 48. maddesinde de Azerbaycan'da yaşamını sürdüren bireylerin din ve ibadet özgürlüğüne vurgu yapılmaktadır.²² Azerbaycan'daki din ve devlet ilişkisini en iyi ifade eden kaynak devlet tarafından kabul edilen “Dini İtikat Özgürlüğü Hakkında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kanunu”dur. Söz konusu kanun dini inanç özgürlüğü, hukuk önünde tüm bireylerin eşitliği, devlet ve dini kurumların durumu, dinin okullardaki durumu, dini kurumlar, kurumların yönetilmesi vb. konuları içermektedir.²³

Azerbaycan topraklarında faaliyet yürütmek isteyen dini inanç gruplarının yapması gerekenler söz konusu kanunun 12. maddesinde şöyle ifade edilmektedir: Bütün dini kurumlar sadece yetkili organlar tarafından devlet kayıtlarına geçtikten ve dini kurumların devlet bilgi sistemine işlendikten sonra faaliyet göstermeye başlayabilir. Dini kurumların devlet tarafından onaylanması ise en az 50 yetişkin kişinin “Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi” (DKİDK)'ne başvurusu ile gerçekleşebilir. Bununla beraber söz konusu bireylerin isim, doğum tarihi, doğum yeri gibi bilgileri, söz konusu hareketin faaliyet alanları, dini kurumun kuruluş tarihi, metodu, ritüelleri gibi bilgileri içeren dökümanlar yine söz konusu kuruma ulaştırılmalıdır. Bundan sonra DKİDK 15 gün içerisinde söz konusu kuruma geri dönüş yaparak kurumun faaliyetini onaylayıp onaylamayaçağını bildirmektedir.²⁴

1.2.1.2. Multikültürel Siyaset

Multikültürel siyaset, din ve devlet ilişkileri açısından günümüzde Azerbaycan devlet politikasının önemli ve vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir. Azerbaycan'ın bugünkü Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, multikulturalizmin devlet siyaseti ve aynı zamanda bir hayat tarzı olduğunu ısrarla dile getirmektedir. 15 Mayıs 2014 tarihinde “Bakü Uluslararası Multikulturalizm Merkezi” kuruldu. Kurum, kendi amacını “Azerbaycan ideolojisine uygun olarak toleransın ve din, dil ve her türlü farklılığın

²² “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası”.

²³ “Dini Etiqad Azadlığı Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, www.e-qanun.az, 1992, Erişim 12.07.2020 <http://www.e-qanun.az/framework/7649>.

²⁴ “Dini Etiqad Azadlığı Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”.

korunmasını temin etmek, ayrıca Azerbaycan'ı dünyada çokkültürlülüğün merkezi haline getirmek" şeklinde ifade etmektedir.²⁵ Bu amaç doğrultusunda konferanslar, seminerler ve çeşitli etkinlikler düzenleyen kurum Azerbaycan'da yaşayan insanların din ve vicdan özgürlüğünü sağlamaya dönük faaliyetlere katkı sağlamaktadır. Nitekim bu bağlamda 2018 yılının ekim ayından itibaren Azerbaycan Televizyonu (AzTV) ile birlikte yürütülen "Multikulturalizm" programına da dikkat çekmek gerekir.²⁶

1.2.1.3. Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi

Azerbaycan'da din ve devlet işlerini düzenleyen önemli kurumlardan birisi de 21 Haziran 2001 yılında Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in başkanlığında kurulan "Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi"dir. Söz konusu kurumun temel görevi anayasanın 48. maddesinde gösterilen din ve inanç özgürlüğünün sağlanması için uygun ortamın oluşturulması şeklinde ifade edilmektedir. Yine Cumhurbaşkanı Aliyev tarafından 10 Ekim 2017 tarihinde söz konusu kurum bünyesinde mevcut dini farklılığın desteklenmesi, manevi değerlerin korunması ve bu alanda devlet desteğinin artırılması için "Manevi Değerlerin Tebliği Fonu" oluşturulmuştur.²⁷

1.2.1.4. Kafkas Müslümanlar İdaresi

Azerbaycan'da din ve devlet işleri bağlamında en önde gelen kurumlardan biri Kafkas Müslümanlar İdaresi (KMİ)'dir. Bugün resmi olarak Azerbaycan'da faaliyet gösteren Kafkas Müslümanlar İdaresi, sadece Azerbaycan'ın din işleri ile ilgilenen bir kurum değil, aynı zamanda Gürcistan, Ermenistan ve Rusya'nın Kuzey Kafkasya bölgesinde yaşayan Müslümanların dini kurumlarını kendinde birleştiren bir merkez hüviyetindedir. Kurum 1959 yılında "Zakafkazy Müslümanlar İdaresi" bünyesinde

²⁵ Merkez ve faaliyetleri hakkında bkz. "Mərkəzin Əsas Məqsədi və Vəzifələri", www.multikulturalizm.gov.az/, t.y., Erişim 14.07.2020 <http://multikulturalizm.gov.az/post/918/meqsedimiz.html>.

²⁶ "Multikulturalizm Verilişi", www.multikulturalizm.gov.az/, (t.y.), Erişim 15.07.2020 <http://multikulturalizm.gov.az/category/48/multikulturalizm-verilisi.html>.

²⁷ "Komitənin Tarixi", www.dqdk.gov.az/, t.y., Erişim 26.07.2020 http://www.dqdk.gov.az/az/view/pages/90?menu_id=26.

kuruldu. Kurum, kendisini Zakafkazya Müslümanlar İdaresi'nin varisi olarak görerek ayrı bir kurum olarak varlığını sürdürmektedir. Söz konusu yapılanmanın başında Allahşükür Paşazade yer almaktadır.²⁸

Kafkas Müslümanlar İdaresi'nin görev ve yetkileri Azerbaycan'da faaliyet gösteren bütün İslami kurumları organize etmeye yöneliktir. Nitekim bölgede faaliyet gösteren bütün İslami kurumlar yapacakları faaliyetleri KMİ'ye bildirmek zorundadır. Bölgedeki herhangi bir atama KMİ'nin bilgisi dışında gerçekleştirilememektedir.²⁹

Her ne kadar KMİ, Azerbaycan'daki dini kurumları denetleme vb. görevleri üstlense de Azerbaycan'ın devlet politikası gereği din ve devlet işleri birbirinden ayrı olduğu için, KMİ'nin gayri resmi bir kurum olarak faaliyet yürüttüğünü hatırlatmak gerekir.

1.2.2. Azerbaycan'daki Mevcut Dinler

Yukarıda da işaret etmeye çalıştığımız üzere köklü bir tarihi geçmişe sahip olan Azerbaycan, birçok devlete ve dini geleneğe ev sahipliği yapmıştır. Bu dini geleneklerin bazısı bölgedeki varlığını devam ettirememiş bir bölümü ise günümüzde hala taraftarları ile bölgede canlılığını sürdürmektedir. DKİDK'nın 2020 yılı verilerine göre Azerbaycan topraklarında toplamda 923 dini grup faaliyet göstermektedir.³⁰ Söz konusu grupların 35'ini İslam'ın dışındaki; 888'ini ise İslami grup ve kurumlar oluşturmaktadır.³¹ Bu başlık altında bölgede geçmişten günümüze var olan dinsel geleneklere, taraftarlarına ve yeni dini hareketlere değinilecek ve Azerbaycan'daki durumlarına dair genel tabloya işaret edilecektir.

²⁸ “Ümumi Məlumat”, www.qafqazislam.com, t.y., Erişim 23.09.2020
<https://www.qafqazislam.com/index.php?lang=az§ionid=100&id=164>.

²⁹ “QMİ Hakkında”, www.qafqazislam.com, t.y., Erişim 23.09.2020
<http://www.qafqazislam.com/index.php?lang=az§ionid=2>.

³⁰ “Müsəlman Dini İcmalar”, www.dqdk.gov.az, t.y., Erişim 02.12.2020
<http://www.dqdk.gov.az/upload/editor/files/Dini%20qurumlar/2020.pdf>.

³¹ “Qeyri-İslami Dini İcmalar”, www.dqdk.gov.az, t.y., Erişim 02.12.2020
<http://www.dqdk.gov.az/upload/editor/files/Dini%20qurumlar/QEYR%C4%B0-%C4%B0SLAM%20%20D%C4%B0N%C4%B0%20%20%C4%B0CMALARI.pdf>.

1.2.2.1. İslam

Her ne kadar Azerbaycan, çok kültürlü ve farklı dinsel geleneklere mensup insanların bir arada yaşadığı bir yapı arz etse de, bölgede varlık gösteren dinler arasında en çok rağbet gören ve taraftarı bulunan din, İslam'dır. Bunun bir sonucu olarak bölge halkının yüzde 95'inin İslam dinine mensup olduğu anlaşılmaktadır.³² Azerbaycan, Kafkasya'nın en büyük müslüman devleti olarak kabul edilmektedir.³³

1.2.2.1.1. İslam'ın Bölgedeki Tarihsel Serüveni

Azerbaycan topraklarına İslam'ın gelişi söz konusu dinin ilk yıllarına kadar geri gitmektedir. Bölgedeki İslam fetihleri iki kısma ayrılmaktadır. İlki, Hz. Ebu Bekir dönemi, ikincisi ise Hz. Ömer'le başlayan ve tam manası ile Azerbaycan topraklarının İslamlaştırılma sürecidir.³⁴

Bazı araştırmacılar, İslam'ın Azerbaycan topraklarında kılıç zoru ile yayıldığını iddia etse de, söz konusu iddialar birçok araştırmacı tarafından çürütülmüştür. Tarihi kaynaklara baktığımız zaman İslam'ın söz konusu topraklarda yayılmaya başladığı dönemlerde halkın kendi rızası ile İslam'a geçtiği anlaşılmaktadır. Bununla beraber tarihi kaynaklarda İslam'ın Azerbaycan topraklarında yayıldığı dönemlerde halktan yükselen bazı itirazlar ve çeşitli ayaklanmalara işaret edildiği görülmektedir. Fakat tespit edilebildiği kadarıyla bu itirazların İslam dinine değil, siyasi hakimiyete karşı olduğu söylenebilir.³⁵

Azerbaycan toprakları bilindiği üzere XX. yüzyılın başlarından itibaren Çarlık Rusyası istilası ile karşı karşıya kalmıştır. Çarlık Rusyası'nın sürdürmüş olduğu Hristiyanlaştırma siyaseti sonucu bölgede mescitler, medreseler ve dini kurumlar

³² “Azərbaycan'da Mövcut Dinlər”, [www.mct.gov.az](http://mct.gov.az/az/din?fbclid=IwAR0Y999648aOLjpYEmX1_aCBwbFCIgzOAUBgEUWPNg0h8MleiM3ShS2B3Io), t.y., Erişim 27.09.2020
http://mct.gov.az/az/din?fbclid=IwAR0Y999648aOLjpYEmX1_aCBwbFCIgzOAUBgEUWPNg0h8MleiM3ShS2B3Io.

³³ Sakit Hüseyinov, *Azərbaycanda Dini Tolerantlıq Mədəniyyəti: Tarix və Müasirlik* (Bakı: Təknur, 2012), 18.

³⁴ Bünyadov - Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, I: 249.

³⁵ Məmmədov, *Azərbaycanda Ənənəvi Din*, 22; İsmayılov, *Azərbaycanda Dini Məsələ:Təhdidlər və Hədəflər*, 11.

kapatılmış³⁶ ve ayrıca yerli halkı gözetim altında tutabilmek için kendi siyasetlerine uygun İslami kurumlar oluşturulmuştur. Söz konusu kurumlara karşı Dağıstan ve İran'daki isyanlar Rusların planlarını yavaşlatmış olsa da³⁷ Çarlık Rusyası ve SSCB döneminde halkın İslam'dan uzaklaştırılarak Hristiyanlaştırılması ve hatta ateizme kaydırılması kısmen başarılı olmuştur. Azerbaycan halkı her ne kadar Çarlık Rusyası ve SSCB dönemlerinde İslam'dan uzaklaştırılmak istense de bunda bütünüyle başarı kaydedilememiştir.

Haydar Aliyev'in çabaları sonucu Azerbaycan, 1991 yılında bağımsız bir ülke olmayı başarınca bölgede İslam tekrar canlanmaya başladı. Yürütülen başarılı siyasi ve dini siyasetin sonucu olarak bu topraklarda birçok cami yapılmış, harap olan eski cami ve ibadethaneler onarılmıştır. 2016 yılı istatistiklerine göre bölgede (Karabağ dışında) 2166 cami ve mescit bulunmaktadır. Bunlardan 135'i Bakü'de yer almaktadır.³⁸ Camilerin yanı sıra bölgede yerli halk tarafından kutsal sayılan "Pir" ve "Ziyaretgah"lar da faaliyet göstermektedir. Karabağ ve Nahçıvan'ın dışında kalan bölgede 749 Pir ve Ziyaretgah bulunduğu tahmin edilmektedir.³⁹

Son yıllarda, özellikle de "11 Eylül" olayından sonra tüm dünyada olduğu gibi Azerbaycan'da da İslam dini üzerine araştırmaların artış gösterdiği söylenebilir. Bu bağlamda uluslararası sempozyumlar, konferanslar ve toplantılar düzenlenmiş ve İslam daha iyi anlaşılmasına çalışılmıştır. Söz konusu sempozyumlardan birisi Haydar Aliyev tarafından 1998 yılında Bakü'de gerçekleştirilmiştir. "İslam Sivilizasyonu Qafqazda" adlı sempozyum Kafkasya'da İslam dinini öneminin araştırılması meselesinin önünü açmıştır.⁴⁰ Kafkasya'ya İslam'ın yayılması Azerbaycan'dan gerçekleşmiştir. Bu bağlamda Azerbaycan'da İslam'ın tarihi sadece Azerbaycan için değil, bütün Kafkasya için önemlidir.

³⁶ Rüstem Nuriyev, *Sovyet Hakimiyetinin İlk Yıllarında (1920-1950 Yılları Arasında) Azerbaycan'da Dini Hayat* (Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2019), 27.

³⁷ Yunusov, *Azərbaycanda İslam*, 93-95.

³⁸ İsmayilov, *Azərbaycanda Dini Məsələ:Təhidlər və Hədəflər*, 82.

³⁹ İsmayilov, *Azərbaycanda Dini Məsələ:Təhidlər və Hədəflər*, 86.

⁴⁰ Hüseynov, *Azərbaycanda Dini Tolerantlıq Mədəniyyəti: Tarix və Müasirlik*, 19.

1.2.2.1.2. Azerbaycan'daki İslami Gruplar/Mezhepler

Azerbaycan'da faaliyet yürüten İslami grup ve mezhepler araştırıldığında tarihsel süreçte birçok İslami grubun bölgede etkin olduğu ancak bunların bir bölümünün tarihsel süreçte bölgedeki etkinliklerini kaybettiği anlaşılmaktadır. Günümüzde bu topraklarda Sünnilik ve Şiilik yaygındır.⁴¹

1.2.2.1.2.1. Ehl-i Sünnet

Dünya genelinde Müslümanların çoğunun tabi olduğu mezhep Ehl-i Sünnet'tir. Ehl-i Sünnet, Hz. Peygamber'in ve onun takipçilerinin gösterdiği yolda giden kimselere denilmektedir. Tarihi seyir içerisinde Şia ve Haricilerden ayrılmak için diğer Müslümanlar kendilerini Ehl-i Sünnet olarak adlandırmışlardır.⁴²

Azerbaycan'da Ehl-i Sünnet mezhebinin tarihi kökeni daha mezhebin yayılmaya başladığı ilk tarihlere kadar dayanmaktadır. Bu topraklarında varlık gösteren Şirvanşahlar, Saciler, Atabeyler, Akkoyunlular, Karakoyunlular gibi devletlerin resmi mezhebi Hanefilik mezhebi olmuştur.⁴³ Modern dönemde de Azerbaycan Sünnileri içerisinde en yaygın mezhep Hanefilik'tir.

1.2.2.1.2.2. Şiilik

Şiilik, Hz. Ali'nin soyundan gelen imamları halife ve dini rehber olarak kabul eden Müslümanlardır. Sayı itibari ile sünnilerden sonra ikinci en büyük İslam mezhebidir.⁴⁴ Azerbaycan topraklarında Şia mezhebi Büveyhiler (934-1055) hakimiyeti döneminde yayılmaya başlamış ve bugüne kadar güçlenerek gelmiştir.⁴⁵ Azerbaycan topraklarında Şia ile Sünni grupların mensup oranını belirlemek neredeyse imkansızdır. Fakat yapılan tahminlere göre bölgedeki Müslümanların % 60-65'ini Şia

⁴¹ Yunusov, *Azərbaycanda İslam*, 63.

⁴² Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Sünnet", <https://islamansiklopedisi.org.tr>, t.y., Erişim 05.04.2021
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ehl-i-sunnet>.

⁴³ Məmmədov, *Azərbaycanda Ənənəvi Din*, 43.

⁴⁴ Mustafa Öz, "Şia", <https://islamansiklopedisi.org.tr>, t.y., Erişim 05.04.2021
<https://islamansiklopedisi.org.tr/sia>.

⁴⁵ Məmmədov, *Azərbaycanda Ənənəvi Din*, 35-37.

mezhebinin mensupları oluşturmaktadır.⁴⁶ Azerbaycan'da Şia denildiği zaman daha çok İmamiyye/İsne Aşere mezhebi anlaşılmaktadır.

1.2.2.1.2.3. Vehhabilik

Azerbaycan topraklarında modern dönemde yaygınlığı her geçen gün artan mezheplerden biri de Vehhabilik'dir. Vehhabilik, XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren Arabistan yarımadasında ortaya çıkmış, selefi dini-siyasi hareketin takipçilerine verilen addır. Hareket, Muhammed İbn Abdulvehhab tarafından İslam'ı bidatlardan temizlemek ve ilk saf ve temiz haline getirmek amacıyla kurulmuştur.⁴⁷

Azerbaycan'da Vehhabiler XX. yüzyılın sonlarından itibaren yayılmaya başlamışlardır⁴⁸ Devlet için Vehhabilik, “radikal İslam” manasına gelmektedir. Bölge halkı tarafından ise Vehhabilik, Arap ülkeleri tarafından finanse edilen “ultra radikal” aynı zamanda “fundamentalist ve terörizm yardımcıları” gibi tanınmaktadır.⁴⁹ Vehhabiler, özellikle Bakü ve Sumgayıt şehirlerinde, yani ülkenin kuzey bölgesinde yayılmışlardır. Fakat Azerbaycan'ın neredeyse her yerinde az da olsa varlıkları gözlemlenmektedir.⁵⁰

1.2.2.2. Hristiyanlık

Hristiyanlık dünya çapında en fazla mensubu bulunan dindir. Günümüzde dünya nüfusunun yaklaşık %33'nü Hristiyanlar oluşturmaktadır.⁵¹

Azerbaycan'da halkın inandığı temel din olan İslam'ın yanı sıra Hristiyanlığın da bölgede etkin olduğu ve Hristiyanlığın temel mezheplerinin hemen hepsinin Azerbaycan topraklarında şu veya bu şekilde temsil edildiği görülmektedir.⁵²

⁴⁶ İsmayılov, *Azərbaycanda Dini Məsələ:Təhidlər və Hədəflər*, 210.

⁴⁷ Mehmet Ali Büyükkara, “Vehhabilik”, Erişim 05.04.2021 <https://islamansiklopedisi.org.tr>, t.y., <https://islamansiklopedisi.org.tr/vehhabilik>.

⁴⁸ İsmayılov, *Azərbaycanda Dini Məsələ:Təhidlər və Hədəflər*, 189.

⁴⁹ Yunusov, *Azərbaycanda İslam*, 228.

⁵⁰ İsmayılov, *Azərbaycanda Dini Məsələ:Təhidlər və Hədəflər*, 190.

⁵¹ Süleyman Turan, ed., *Misyonerlik Trendleri ve Stratejileri* (Ankara: STS Yayınları, 2014), 8-9.

⁵² İsmayılov, *Azərbaycanda Dini Məsələ:Təhidlər və Hədəflər*, 22.

1.2.2.2.1. Hristiyanlığın Bölgedeki Tarihse Serüveni

Azerbaycan topraklarında Hristiyanlığın tarihi oldukça eski zamanlara kadar geri gitmektedir. Kaynaklara göre henüz I. yüzyılda “ilk doğu havarisi” olarak tanınan Foma, eski adı Atropatena olan Azerbaycan topraklarında Hristiyanlığı yaymaya başlamıştır.⁵³ Daha sonra bölgeye Kudüs Kilisesi’ne bağlı misyonerler gelip faaliyet yürütmüştür. Kaynaklarda bölgeye gelen misyonerlerin farklı dillerde faaliyet yürüttükleri ancak yerli halk arasında pek başarı kaydedemediklerine dair bilgiler nakledilmektedir. Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu’nun resmi dini olmasından sonra yayılma sürecinin artmasına bağlı olarak Azerbaycan topraklarında da daha serbest bir şekilde yayılmaya başladığı, fakat halk arasında kabul görme bakımından zaman zaman bir takım sıkıntıların yaşandığı ifade edilmektedir.⁵⁴

Günümüzde Azerbaycan topraklarında Hristiyanlık taraftar sayısı açısından İslam’dan sonra ikinci sırada yer almaktadır. Ülke nüfusunun yaklaşık %2’ni Hristiyanlar oluşturmaktadır. Hristiyan mezheplerin dünya nüfusuna göre oranları açısından Katolikler ilk sırada yer alsa da Azerbaycan’da taraftar sayısı en fazla olan Hristiyan mezhep Ortodokslardır. En az taraftarı bulunan mezhep ise Katoliklerdir.⁵⁵ Azerbaycan topraklarında yaklaşık olarak 50 bin Rus Ortodoks, 9900 Gürcü Ortodoks, 300 Katolik ve ayrıca 3800 Udi Kilisesi mensubunun bulunduğu tahmin edilmektedir.⁵⁶ Bunların yanı sıra Azerbaycan’da bir takım Protestan grupların varlığından da söz etmek gerekir. Əlizadə, söz konusu gruplar ve üye sayılarına dair şu bilgiyi paylaşmaktadır: 1100-1200 civarında Baptist, 80 Luteryan, 30 Presbiteryan ve 900 herhangi bir mezhebe üye olmayan Hristiyan.⁵⁷

Bölgedeki kiliselere bakıldığında, devlet tarafından tarihi eser olarak korunan kiliselerin yanında 13 kilisenin aktif olarak faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır.

⁵³ Yunusov, *Azərbaycanda İslam*, 18.

⁵⁴ Bünyadov - Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, I: 211-217.

⁵⁵ Əlizadə, *Azərbaycanda Xristianlıq Keçmişdən Bu Günə*, 20.

⁵⁶ Əlizadə, *Azərbaycanda Xristianlıq Keçmişdən Bu Günə*, 21.

⁵⁷ Əlizadə, *Azərbaycanda Xristianlıq Keçmişdən Bu Günə*, 22.

Bunlardan 5'i Rus Ortodoks kilisesi olup, 3'ü Bakü şəhərində biri Gence diğəri isə Həcməz'dədir.⁵⁸

1.2.2.2.2. Azərbaycan'daki Hristiyan Məzhəpləri

Azərbaycan topraklarında yuxarıda da işarət edildiği üzərə birçək fərqli Hristiyan məzhəbi fəaliyyət göstərməkdədir. Fəkat bu başlık altında söz konusu qrupların həpsinə değinmək araştırmannın sınırlarını aşacağından öne çikan ve tərəftar sayısı fəzla olan məzhəqlərlə yətiniləcəkdir.

1.2.2.2.2.1. Katolik Kilisesi

Katolik misyonərlərin bölgədəki fəaliyyətlərinin XIV. yüzylılda başladığı, hənüz 1320'li yllarda Jurden Katali de Severak adlı Fransız rahibə gibli çeşitli misyonərlərin bugünkü Bakü topraklarına gəldikləri, yürütölən fəaliyyətlər sonucunda Azərbaycan'ın çeşitli bölgələrində manastırlar və misyonər okulların açıldığı və nitekim söz konusu yllarda sadəcə Nəhçivan'da 12 manastırın fəaliyyət göstərdiği nəklədilməkdədir.⁵⁹ Yinə XVII. yüzylıdan itibərən Katolik Kilisesi'ne bağılı Augustinlər və Cizvitlər gibli tarikətlərin misyonərlərinin Bakü, Şamahı, Gence gibli Azərbaycan'ın fərqli şəhirlərində varlık göstərdikləri aktarılməkdədir.⁶⁰

Azərbaycan'da Katoliklərin yayılışı Səfəvilər⁶¹ və Çarlık Rusyası dönəmində yaygınlık kəzənsə da⁶² Sovyet Rusyası dönəmində inənç fərklılığı gəzetilmədən bütün dinlərin baskıya maruz kəlməsi, bölgədə Katolik çoğunluğu oluşturan Polonyalıların Sovyet-Polonya savaşı sonucu vətənlərinə geri dönmələri gibli çeşitli səbəplərdən dolayı bölgədə Katolik cəməatin varlığı neredəyşə yok olmaya yüz tutmuştur.⁶³ Ötə yandan SSCB əsəretindən kurtularək bağımsızlık kəzənən Azərbaycan topraklarında

⁵⁸ İsmayilov, *Azərbaycanda Dini Məsələ: Təhidlər və Hədəflər*, 88.

⁵⁹ "Azərbaycanda Xristianlıq", www.multikulturalizm.gov.az, t.y., Erişim 05.10.2020
<http://multikulturalizm.gov.az/post/1130/azerbaycanda-xristianliq.html>.

⁶⁰ Osmanov, *Tarihtən Günümüze Azərbaycan'da Hristiyan Misyonerlik və Diğər Misyonər Qruplar*, 39.

⁶¹ Əlizadə, *Azərbaycanda Xristianlıq Kəçmişdən Bu Günə*, 131-134.

⁶² Əlizadə, *Azərbaycanda Xristianlıq Kəçmişdən Bu Günə*, 135-137.

⁶³ Əlizadə, *Azərbaycanda Xristianlıq Kəçmişdən Bu Günə*, 143.

diğer dinler ve mezhepler gibi Katolikler de tekrar var olma olanağı elde etmiştir. Söz konusu topraklarda Katolik Kilisesi'nin tekrar varlık göstermesinde en büyük katkıyı Haydar Aliyev yapmıştır. Günümüzde aynı siyaset İlham Aliyev tarafından da sürdürülmektedir.⁶⁴ Nitekim Katolik cemaati için devlet tarafından mali fon ayrılmaktadır. Yine el yazmaların korunması ve yenilenmesi ve ayrıca yeni kiliselerin açılması noktasında devletin desteği söz konusudur.⁶⁵

Azərbaycan topraklarında yaşayan Katolik sayısını belirlemek zor olsa da, 2016 yılı rakamlarına göre bölgede 300 civarında bir Katolik nüfus bulunmaktadır.⁶⁶

1.2.2.2.2. Ortodoks Kilisesi

Rus Ortodoks Kilisesi, mensuplarının sayısı itibari ile Azərbaycan'daki en büyük Hristiyan mezheptir. Kilisenin bölgedeki varlığı XIX. yüzyılın ilk yarısına tekabül etmektedir. Çarlık Rusyası'nın Hristiyanlaştırma politikasının bir sonucu olarak Kuzey Azərbaycan'a Hristiyan Almanlar, Ermeniler ve Ruslar yerleştirilmiştir. Böylece Ortodoks Hristiyanlığın Azərbaycan topraklarında yayıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁷ İlk Rus Ortodoks kilisesi 1815 yılında Bakü'de inşa edilmiştir.⁶⁸ Daha sonraki dönemlerde bu topraklarda sayısız Ortodoks kilisesi inşa edilmiştir. Bir zamanlar Bakü'nün en büyük kiliselerinden olan "Kutsal Aleksandr Nevsi", bir diğer adı ile "Altınlı Kilise" örnek verilebilir. Fakat kilise günümüze kadar varlığını sürdürememiştir.⁶⁹

Azərbaycan topraklarında yukarıda atıfta bulunulduğu üzere 50 bin civarında Rus Ortodoks yaşamaktadır. Bununla beraber söz konusu coğrafyada Gürcü Ortodokslar da bulunmaktadır. Gürcü Ortodoks kilisesi mensuplarının sayısının 10000

⁶⁴ Əlizadə, *Azərbaycanda Xristianlıq Keçmişdən Bu Günə*, 144.

⁶⁵ Əlizadə, *Azərbaycanda Xristianlıq Keçmişdən Bu Günə*, 149-156.

⁶⁶ Əlizadə, *Azərbaycanda Xristianlıq Keçmişdən Bu Günə*, 153-157.

⁶⁷ "Azərbaycanda Xristianlıq".

⁶⁸ Əlizadə, *Azərbaycanda Xristianlıq Keçmişdən Bu Günə*, 56.

⁶⁹ Əlizadə, *Azərbaycanda Xristianlıq Keçmişdən Bu Günə*, 64.

civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bunlar büyük oranda Qah ili ve çevresinde meskundurlar.⁷⁰

1.2.2.2.3. Protestanlık

Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde çeşitli Protestan grupların varlığı da bilinmektedir. Sovyet döneminde çeşitli zorluklarla karşılaşan Protestanlar, Azerbaycan 1991 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra rahat bir şekilde faaliyetlerini sürdürmeye başlamışlardır. 1992'de kendi bağımsız kiliselerini kuran Protestanlar, 1994 yılında Adalet Bakanlığı tarafından kayıt listesine alınmıştır

1991-1996 yılları arasında Azerbaycan topraklarında Protestan misyon teşkilatlarının faaliyet yürüttükleri ve bunların neticesinde beş bin civarında Azerbaycan Türkü'nün Hristiyanlaştırıldığı ifade edilmektedir.⁷¹

Günümüzde bda 6100-6300 civarında Protestan'ın yaşadığı tahmin edilmektedir.⁷²

1.2.2.2.4. Udi Kilisesi

Azerbaycanda faaliyet gösteren bir diğer kilise ise Alban-Udi Kilisesi'dir. Udi'ler Kafkasya'nın en eski uygarlıklarından birisidir. Dünya çapında 10000, Azerbaycan topraklarında ise 1000 civarında Udi'nin yaşadığı ileri sürülmektedir. Azerbaycan'daki Udi'ler büyük oranda Gebele ilinin (Qəbələ) Nic Köyü ve civarında yaşamaktadırlar.⁷³

⁷⁰ "Azərbaycanda Xristianlıq".

⁷¹ Osmanov, *Tarihten Günümüze Azərbaycan'da Hristiyan Misyonerlik ve Diğer Misyoner Gruplar*, 60-61.

⁷² Əlizadə, *Azərbaycanda Xristianlıq Keçmişdən Bu Günə*, 207.

⁷³ "Din", *preslib.az*, t.y., 6-7, Erişim 22.05.2020 https://files.preslib.az/projects/remz/pdf/atr_din.pdf.

1.2.2.3. Yahudilik

Azerbaycan'da varlığını sürdüren bir diğer din ise Yahudiliktir. Yahudiler yüzyıllardır bu topraklarda sulh ve barış içerisinde yaşamaya çalışmaktadır.⁷⁴ Nitekim Emil Aliyev, Türkiye'de yayınlanan "Şalom Gazetesi"ne verdiği röportajında bölgedeki Yahudilerin İsrail ve Amerika'daki kadar rahat olduklarını vurgulamıştır.⁷⁵

1.2.2.3.1. Yahudiliğin Bölgedeki Tarihsel Serüveni

Yahudilerin Azerbaycan'daki tarihi MÖ VII. yüzyıla kadar geri götürülmektedir. MÖ VI. yüzyılda Yahuda Krallığı Babil tarafından yıkılınca Yahudilerin bir kısmı Kuzey Azerbaycan ve sonra Hazar memleketinde hakim olan Sakaların ülkesine iltica etmişlerdir. Söz konusu Yahudiler Kür Nehri havzasına ve Dağıstan bölgesine yayılmış ve yerleşmişlerdir. Hazar denizinin batısında yaşayan Hazar ve Sabir gibi Türk boyları arasında Yahudilik yayılma imkanı bulmuştur. Bölgede Yahudiliği ilk kabul eden Türk boyu Hazarlar olmuştur. Tarihi kaynaklara göre Azerbaycan'a dışardan gelen ilk ilahi kaynaklı din Yahudilik olmuştur.⁷⁶

Azerbaycan'da ilk Yahudi Sinagogu 1910 yılında Bakü'de faaliyete açılmıştır. 2002 yılı kayıtlarına göre bu topraklarda toplamda 8900 Yahudi yaşamaktadır. Yahudiler Azerbaycan'da büyük oranda Bakü, Guba (Quba) ve Oğuz bölgelerinde yerleşiktirler. Bakü'de Aşkenazlara, Cuhurolara ve Gurjimlere ait 3 büyük sinagog bulunmaktadır. Cuhurolar sinagogu Kafkasya'nın en büyük sinagogudur.⁷⁷

⁷⁴ Murad Salmanov, "Geçmişten Bu Güne Azerbaycan Yahudileri", *salom.com*, 2021, Erişim 26.04.2021 https://www.salom.com.tr/haber-98416-evrenin_sirlari_7_tanri_zar_mi_atiyor.html/haber-117498-gecmisten_bugune_azerbaycan_yahudileri.html?fbclid=IwAR04mRsbJ76BxNmBVC9gbfutOfzUHObne32I3o99J79IdqroBEyUBWBvTzs.

⁷⁵ Zehra Çengil, "Azerbaycan'da Yahudi Toplumu İsrail'dekiler Kadar Rahat", *Şalom Gazetesi*, 2019.

⁷⁶ Osmanov, *Tarihten Günümüze Azerbaycan'da Hristiyan Misyonerlik ve Diğer Misyoner Gruplar*, 80.

⁷⁷ Salmanov, "Geçmişten Bu Güne Azerbaycan Yahudileri".

1.2.2.3.2. Azərbaycan'daki Yahudi Mezhepleri

Yahudiler Azərbaycan'da Dağ Yahudileri, Aşkenazlar və Gürcü Yahudileri olmak üzere 3 grup halinde varlıklarını sürdürmektedir.

1.2.2.3.2.1. Dağ Yahudileri

Babil işgali sırasında esir alınan ve daha sonraki dönemlerde Dağıstan ve Azərbaycan'ın Şamahı (Şamaxı) şəhrine göç edən Yahudiler, ilerleyen yıllarda Dağ Yahudileri olarak anılmaya başlamışlardır. Modern dönemde ise Doğu Kafkasya'da, özellikle de Azərbaycan ve Dağıstan'da yaşayan Yahudilere Dağ Yahudileri denilmektedir.⁷⁸

Azərbaycan'da 6000'e yakın Dağ Yahudisi'nin varlığından söz edilmektedir. Kendilerini bu topraklarda yaşamış olan Hazarlar'ın büyük torunları olarak görmektedirler. Çarlık ve Sovyet dönemlerinde diğer dini gelenekler gibi Dağ Yahudileri de birtakım sınırlanmalara maruz kalmış, fakat 1991'de Azərbaycan'ın bağımsızlığından sonra tekrar özgür yaşama imkanını elde etmişlerdir. Dağ Yahudi'leri, Bakü, Guba ve Oğuz şehirlerinde yerleşiktirler. Her üç şehirde de Yahudilere ait sinagoglar bulunmaktadır. Bu şehirlerin yanı sıra Sumgayıt, Gence ve Göyçay'da da az sayıda Dağ Yahudileri'nin varlığından bahsedilmektedir.⁷⁹

1.2.2.3.2.2. Aşkenaz Yahudileri

Azərbaycan'da faaliyet gösteren bir diğer Yahudi grubu ise Aşkenaz Yahudileri'dir. Aşkenaz Yahudileri'nin bölgeye göçü XIX. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Başlangıçta Kuzey Azərbaycan'a göç edən Aşkenazlar sonraları iş imkanlarının artması ve petrol dolayısıyla Bakü'ye taşınmışlardır. XIX. yüzyılın başlarında Bakü'de 2500 civarında Yahudi'nin yaşadığı ve bunların çoğunluğunu

⁷⁸ Mixail Aqarunov, "Dağ Yəyudileri'nin Tarixi", *kayzen.az*, t.y., Erişim 17.06.2021 <https://kayzen.az/blog/Az%c9%99rbaycan-tarixi/2492/da%c4%9f-y%c9%99hudil%c9%99rinin-tarixi.html>.

⁷⁹ "Dağ Yahudilərinin Qısa Tarixi", *www.yahudi.az*, t.y., Erişim 21.05.2020 <http://yahudi.az/index.php?newsid=52>.

Aşkenazların oluşturduğu tahmin edilmektedir.Şu andaki sayıları tam olarak bilinmemektedir.⁸⁰

1.2.2.3.2.3. Gürcü Yahudileri

Azerbaycan topraklarında yaşayan bir diğer Yahudi grup Gürcü Yahudileridir. Bunlar Gürcistan bölgesinde yaşayan Yahudi diasporasının mensuplarıdır. Gürcü Yahudileri denildiği zaman Gürcü dilinde konuşan Gürcistanlı Yahudiler anlaşılmaktadır.⁸¹

Gürcü Yahudileri Çarlık Rusyası'nın Hristiyanlaştırma siyaseti sonucu Ahalsih, Kulaşi ve Kareli gibi yerlerde yaşayan Yahudi cemaatin yerine Ermeniler yerleştirilmeye başlanınca bölgedeki Yahudilerin Azerbaycan topraklarına göç etmesi ile ortaya çıkmış bir gruptur.⁸² 1980-1990 yılları arasında Bakü ve diğer bölgedeki Yahudiler İsrail, ABD ve farklı Avrupa ülkelerine göç ederek hayatlarını orada devam ettirmişlerdir.⁸³ Bugün birkaç yüz Gürcü Yahudisi bölgede yaşamını sürdürmektedir.⁸⁴

1.2.2.4. Diğer Dinsel Gelenekler

Azerbaycan topraklarında hüküm süren devletlerin etkisi ile bölgede birçok dini inanç ve kültür varlık göstermiş ve bölgenin dini inançları da söz konusu devletlerin dini inançları doğrultusunda şekillenmiştir. Söz konusu devletlere örnek verecek olursak Azerbaycan topraklarında MÖ IX. yüzyılın ikinci yarısında kurulmuş Manna devleti dini yapı olarak putperestlik ve çok tanrılı bir yapı arz etmiştir.⁸⁵ Manna devletinin hakim olduğu dönemlerde bölge halkının inancını Putperestlik olarak tanımlayabiliriz.⁸⁶

⁸⁰ Osmanov, *Tarihten Günümüze Azerbaycan'da Hristiyan Misyonerlik ve Diğer Misyoner Gruplar*, 83.

⁸¹ İsmayılov, *Azərbaycanda Dini Məsələ:Təhidlər və Hədəflər*, 49.

⁸² İsmayılov, *Azərbaycanda Dini Məsələ:Təhidlər və Hədəflər*, 50.

⁸³ İsmayılov, *Azərbaycanda Dini Məsələ:Təhidlər və Hədəflər*, 51-52.

⁸⁴ Salmanov, "Geçmişten Bu Güne Azerbaycan Yahudileri".

⁸⁵ Yunusov, *Azərbaycanda İslam*, 12.

⁸⁶ Bünyadov - Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, I: 117.

Azerbaycan'ın özellikle güney bölgesinde Zerdüştlüğün yaygın olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁷ Bu topraklarda Zerdüştlüğün yayılması ve kabul görmesi MÖ I. yüzyıla kadar geri götürülebilir. Manna devletinin Midyalılar (Madahlılar) tarafından fethedilmesinden sonra Zerdüştlük bölgede daha da güçlenmiştir. Azerbaycan'da günümüze kadar gelmiş Zerdüşt mabetleri/eserleri de mevcuttur.⁸⁸ Zerdüştlük Azerbaycan topraklarının vazgeçilmez bir unsuru olarak varlığını günümüze kadar korumuştur. Her ne kadar Azerbaycan topraklarında modern dönemde söz konusu dinin mensubu olmasa da Zerdüştlüğün izleri bölge halkının yaşamında varlığını devam ettirmektedir. Söz konusu dinin önemli bayramlarından biri olan “Nevruz”un devletin resmi bayramlarından olması da bunun bir göstergesidir.

1.2.2.5. Yeni Dini Hareketler

“Yeni Dini Hareketler” (New Religious Movements), Turan ve Battal'ın işaret ettiği üzere, “genellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısından sonra dünyanın farklı bölgelerinde ortaya çıkarak yayılan ve artık yeryüzünün inanç haritasının bir parçası haline gelen çeşitli dinsel grupları ifade etmek için kullanılan bir tanımlamadır”⁸⁹ ve kavramla daha ziyade XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan gruplar kastedilmektedir. Bu oluşumları ifade etmek üzere “yıkıcı kültler”, “zararlı örgütler”, “yeni dinler”, “yeni dinî akımlar”, “milenyum hareketleri”, “kült grupları”, “kıyamet tarikatları”, “yeniçağ dinleri” ve “gençlik dinleri” gibi farklı isimlendirmeler de yapılmıştır. Bununla birlikte söz konusu kullanımlar içerisinde “yeni dinî hareketler” tabirinin akademik çevrelerde daha yaygın tercih edildiği belirtilmektedir.⁹⁰

“Yeni dini hareketler” tabirindeki “yeni” kelimesi zaman itibarıyla sonradan ortaya çıkışa; “hareket” sözcüğü ise bir akış ve dinamizme, bir diğer ifadeyle grupların

⁸⁷ Bünyadov - Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, I: 173.

⁸⁸ Osmanov, *Tarihten Günümüze Azerbaycan'da Hristiyan Misyonerlik ve Diğer Misyoner Gruplar*, 102.

⁸⁹ Turan - Battal, *Yeni Dini Hareketler Ansiklopedisi*, 11.

⁹⁰ Turan - Battal (ed.), *Yeni Dini Hareketler Ansiklopedisi*, 11; John A. Saliba (ed.), *Understanding New Religious Movements* (New York: Altamira Press, 2003), xi; Süleyman Turan - Faruk Sancar (ed.), *Nedenleri ve Niçinleriyle Yeni Dini Hareketler* (İstanbul: Okur Akademi Yayınları, 2018), 13-26.

egemen kurumsal düzene muhalif olduklarını ve yeni bir düzen kurmayı amaçladıklarını ifade eder.⁹¹

1.2.2.5.1. Yeni Dini Hareketlerin Azerbaycan'daki Tarihçesi

Yeni dini hareketler denildiğinde özellikle XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan oluşumların bu kapsamda değerlendirildiğine işaret etmiştik. Bunun yanı sıra kapsamı daha geniş tutarak XIX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan hareketleri bu kapsamda değerlendiren araştırmacılar da bulunmaktadır.⁹² Ortaya çıktıkları andan itibaren özellikle Batı toplumlarında rağbet gören YDH'lerin, özellikle gençleri hedef aldıkları anlaşılmaktadır.⁹³

Konuya ilişkin kaynaklara bakıldığında YDH'lerin ortaya çıkışına etki eden faktörler bağlamında sekülerleşme, küreselleşme, bireyselleşme, kayıtsızlık, hazcılık ve çoğulculuk gibi çeşitli faktörlerden söz edildiği görülmektedir.⁹⁴ İngiliz Kilisesi papazlarından Colin Slee'ye göre YDH'lerin ortaya çıkışına etki eden en temel faktörler; kilisenin toplumun bazı alanlarında yetersiz kalması, üyeleri kendi öğretileri ile tatmin edememesi ve eğitim konusunda yetersiz kalmasıdır.⁹⁵

YDH'lerin Azerbaycan topraklarında ortaya çıkışı ve yayılmasının Sovyet Cumhuriyeti'nin dağılmasını müteakip başladığı söylenebilir. Yetmiş yıl gibi önemli bir süreyi komünist partisinin boyunduruğunda geçiren yerli halk normal olarak bu ideolojiden etkilenmişse de, söz konusu sürenin hemen akabinde halkın dini ve ideolojik bir boşluk yaşadığı ve bunu fırsat bilen misyon teşkilatları ve Yehova Şahitleri gibi bazı YDH'lerin takipçilerinin bölgeye akın ettikleri görülmektedir. Söz konu grupların Azerbaycan'da yayılma ve taraftar bulabilmesinde bağımsızlığını elde

⁹¹ Özlem Uluç, *Yeni Dini Hareketler* (İstanbul: Yarın Yayınları, 2013), 105.

⁹² Bkz; Turan - Battal, *Yeni Dini Hareketler Ansiklopedisi*, 11.

⁹³ Ali Köse, *Milenyum Tarikatları* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), 16.

⁹⁴ Cengiz Kanık, "Batıda Ortaya Çıkan Yeni Dini Hareketlere Genel Bir Bakış", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/17 (2017): 181.

⁹⁵ Bkz; Kanık, "Batıda Ortaya Çıkan Yeni Dini Hareketlere Genel Bir Bakış", 180.

eden devletin din ve inanç özgürlüğü konusunda çıkardığı yasaların da etkisi olmuştur.⁹⁶

1.2.2.5.2. Azerbaycan’da Faaliyet Yürüten Yeni Dini Hareketler

Yukarıda da işaret etmeye çalıştığımız üzere, Azerbaycan’ın bağımsızlığını ilan etmesi sonrası sağlanan din ve inanç özgürlüğü ortamından istifade eden birçok yeni dini hareket bölgede faaliyet yürütmeye başlamıştır. Söz konusu hareketlerden bazıları halk arasında rağbet görmeyerek Azerbaycan’daki faaliyetlerini sonlandırırken, bazı hareketler ise faaliyetlerini günümüze kadar devam ettirmiş ve hatta günümüzde de az da olsa sürdürmektedir. Bu başlık altında halkın bir kısmı tarafından rağbet gören ve Azerbaycan’da faaliyetlerini sürdürdüğünü tespit edebildiğimiz temel bazı hareketlere işaret etmeye çalışacağız. Tezimizin ana konusunu oluşturan Yehova’nın Şahitleri hareketi hakkında ikinci bölümde detaylıca bilgi vermeye çalışacağımızdan tekrara düşmemek adına söz konusu harekete burada ayrıca işaret edilmemiştir.

1.2.2.5.2.1. Hare Krişna

Bölgede faaliyet gösteren hareketlerden birisi Hare Krişna’dır. Hareket, Bangladeşli A. C. Swami Prabhupada (1896-1977) tarafından ABD’nin New York şehrinde kurulmuştur.⁹⁷ Kısaca ISCON, “The International Society for Krishna Consciousness” (Krişna Şüuru için Uluslararası Topluluk) olarak da isimlendirilen Hare Krişna, doğu kökenli hareketler içerisinde dünya genelinde en etkin olanlardan birisi olarak nitelenebilir.⁹⁸

Söz konusu hareketin Azerbaycan’daki faaliyetlerinin tarihi Azerbaycan’ın bağımsızlığının ilk yıllarına tekabül etmektedir. Hare Krişna hareketinin bazı takipçilerinin doksanlı yılların başında Azerbaycan’a geldikleri, faaliyet yürütecekleri evler açtıkları, bazı kitaplarını Azerbaycan Türkçesine tercüme ettikleri, kalabalık

⁹⁶ Aslanova, *Krişnacılık ve Azerbaycan’daki Faaliyetleri Üzerine Bir Araştırma*, 9-10.

⁹⁷ Uluç, *Yeni Dini Hareketler*, 117; Ali Rafet Özkan, “Hare Krişna”, *Yeni Dini Hareketler Ansiklopedisi* (İstanbul: Okur Akademi Yayınları, 2020), 215-219.

⁹⁸ Köse, *Milenyum Tarikatları*, 141.

caddeler, metro ve şehir merkezi gibi insanların yoğun olduğu yerlerde kitap ve CD'lerini düşük fiyatlara satarak insanlara ulaşmaya çalıştıkları ifade edilmektedir.⁹⁹ Günümüzde “Bakü Krişna Şüuru Dini İcması” olarak bölgede faaliyet yürüten yapılanmanın başkanı Ramil Eliyev, bir röportajında hiçbir bireyi zorla inançlarına çekmek gibi bir faaliyetlerinin olmadığını, ancak inançları hakkında bilgi almak isteyenlere de kapılarının açık olduğunu ve öğretilerini paylaştıklarını dile getirmiştir.¹⁰⁰ Azerbaycan'da faaliyet yürütmeleri için uygun zemin bulunduğu anlaşılmaya karşın söz konusu hareketin üye sayısının sabit kaldığı ve hatta azalma yaşadığı ifade edilmektedir.¹⁰¹ Bu konuda doğrudan yapılmış bir çalışma tespit edemedik. Bu durumun elbette birçok sebebinden söz edilebilir. Çalışmamızın sınırlarını aşmamak adına bu konunun detaylarına girmeyeceğiz.

Genel olarak faaliyetlerini Bakü merkezli olarak ve Kara Karayev civarında yürüttükleri anlaşılmaktadır. Söz konusu bölgeye gruptan olmayan insanların gelip ziyaret etmelerine izin verilmektedir. Temelde faaliyetlerini basın yayın yolu ile sürdüren hareket, “Gauranga” ve “Paramvidjayate Şri Krişna Sankirtanam” adlı dergileri çıkarmaktadır. Bu dergiler hareketin temel öğretileri hakkında kısa bilgiler sunmakta ve insanları bu inancı benimsemeye davet etmektedir.¹⁰²

1.2.2.5.2.2. Yedinci Gün Adventistleri

Azerbaycan'da faaliyet gösteren bir diğer hareket Yedinci Gün Adventistleri'dir. Terim olarak *Advent*; “İsa Mesih'in adaleti tesis etmek ve Tanrı Krallığı'nı başlatmak için yeryüzüne tekrar dönüşünü” ifade etmektedir.¹⁰³ Adventistler Hz. İsa'nın yeryüzüne tekrar geri döneceği üzerine aşırı vurgu yapan ve

⁹⁹ Osmanov, *Tarihten Günümüze Azerbaycan'da Hristiyan Misyonerlik ve Diğer Misyoner Gruplar*, 89.

¹⁰⁰ “Bakı'da Krişna Dini Necə Yaşanır? Sənədli Film”, Erişim 10.04.2021 <https://www.youtube.com/t.y.,https://www.youtube.com/watch?v=-u5IS9gCdI>.

¹⁰¹ Osmanov, *Tarihten Günümüze Azerbaycan'da Hristiyan Misyonerlik ve Diğer Misyoner Gruplar*, 90.

¹⁰² Aslanova, *Krişnacılık ve Azerbaycan'daki Faaliyetleri Üzerine Bir Araştırma*, 55.

¹⁰³ Aliya Mutallimova, “Yedinci Gün Adventistleri”, *Yeni Dini Hareketler Ansiklopedisi* (İstanbul: Okur Akademi Yayınları, 2020), 604-605.

teolojilerini bu fikir üzerine kurmuş bir harekettir. Adventist akımını başlatan isim William Miller'dir. Miller, İncili kullanarak Mesih'in geliş tarihini hesaplayabildiğini ileri sürmüş ve 21 Mart 1843 ile 21 Mart 1844 yılları İsa'nın yeryüzüne döneceğini ilan etmiştir. Ancak kehanet gerçekleşmeyince hesap hatası yaptığını söyleyerek bir kaç defa farklı tarihler ileri sürmüştür. Bu tarihler de tutmayınca hareket içerisinde kopmalar ve dağılmalar meydana gelmiştir.¹⁰⁴

Osmanov, hareketin Azerbaycan'daki faaliyetlerinin XIX. yüzyılın sonlarına kadar geri gittiğini, 1894 yılında bölgeye gelen iki Adventist misyonerin faaliyetleri neticesinde bölgede yaşayan 7 Alman'ı inançlarına çekmeyi başardıklarını aktarmaktadır. Osmanov'un ifade ettiğine göre kısa süre içerisinde hızla yayılmaya başlayan hareketin üye sayısı günümüzde yüzölçü rakamlara ulaşmıştır. Genel olarak Azerbaycan Türkleri'nin dışında Alman ve Rus gibi farklı uyruklu üyelere sahip olan hareket, Bakü, Gence ve Fizuli şehirlerinde faaliyetlerini devam ettirmektedir.

1.2.2.5.2.3. Moonculuk

Azerbaycan'da faaliyet yürüten hareketlerden bir diğeri de Moonculuk'dur. Resmi olarak *Holy Spirit Association for the Unification of World Christianity (Dünya Hristiyanlığını Birleştirme Kutsal Ruh Derneği)*, popüler kullanımda ise Mooniler olarak bilinen söz konusu hareket, Sun Myung Moon tarafından, Tanrı'nın Yeni Çağ'daki elçisi olduğu iddiasıyla 1954 yılında Protestan Hristiyanlık ile Uzakdoğu inanç ve felsefelerinin bir senkretizmi olarak Seul (Güney Kore)'de kurulmuştur.¹⁰⁵

Hareket, Sovyetlerin dağılması ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından, 90'lı yıllarda bölgeye gelmeye başlamıştır. Mooncular, genel olarak yaşlılar, huzurevleri ve çocuk evlerine yardım yapma adı altında kendi düşüncelerini yaymaya çalışmışlardır. Gençleri kendi taraflarına çekebilmek için onları ilgilendirecek seminerler düzenleyen Mooncular, belli testler aracılığı ile düşüncelerine yakın

¹⁰⁴ Köse, *Milenyum Tarikatları*, 49.

¹⁰⁵ Moonculuk ile ilgili daha fazla bilgi için bkz; Mustafa Bıyık, "Yeni Dünya Düzenine Küresel Bir Din Modeli: Moonculuk", *Milel ve Nihal* 1/1 (2003): 93-97; Osmanov, *Tarihten Günümüze Azerbaycan'da Hristiyan Misyonerlik ve Diğer Misyoner Gruplar*, 97; Uluç, *Yeni Dini Hareketler*, 153-156.

gördükleri kişileri kendi saflarına çekmeyi başarmışlardır. Hareket, günümüzde gizli faaliyet yürütmekte ve toplantılarını evlerde gerçekleştirmektedir.¹⁰⁶

1.2.2.5.2.4. Bahailik

Azerbaycan'da faaliyet gösteren bir diğer hareket Bahailik'tir. Bahailik, İslam geleneği içinde ortaya çıkmış bir dini akımdır. Adını "Tanrı'nın övgüsü/şanı" anlamına gelen ve Bahaullah olarak bilinen kurucu Mirza Hüseyin Ali'den almıştır. Bu inanca göre Bahai, Bahaullah'ı Rab olarak kabul eden, onun öğretilerini yakından tanıyan, öğrenen ve söz konusu öğretilere uyan kişidir.¹⁰⁷

Bahailiğin Azerbaycan'daki faaliyetleri Bab Ali Muhammed'in talebelerinden biri olan Molla Sadig Vanedli'nin Azerbaycan'ın Ordubad, Vaned ve diğer köylerine gelip buradaki insanları kendi etrafında toplayarak söz konusu inancı onlara anlatması ile başlamıştır. Kısa zaman içerisinde Nahçıvan ve Zengezur bölgelerinde yüzlerce taraftar toplamayı başardıkları ileri sürülmektedir.¹⁰⁸

Çarlık Rusyası ve bağımsızlık öncesi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Bahailerin, yaşadıkları bölgelerde çeşitli problemler yaşadıkları, 1988 yılından itibaren ise bölgede faaliyetlerine tekrar hız verdikleri belirtilmektedir.¹⁰⁹ 1993 yılında Bakü Bahai grubu Adalet Bakanlığı tarafından dini bir cemaat olarak resmen tanınmıştır. Bu durumun Bahailerin faaliyetleri için uygun ortamın oluşmasını sağladığı ve faaliyetlerinin önünü açtığı söylenebilir. Nitekim 1997 yılında açılan Özel Bahai Enstitüsü'nün Bahai inancının bölgede yayılmasına önemli katkı sağladığı anlaşılmaktadır. Hâlihazırda Bahailer, Azerbaycan'ın 9 ilinde kurumsal olarak varlıklarını devam ettirmekte, diğer bölgelerde ise kurumsal yapıları olmasa da

¹⁰⁶ Osmanov, *Tarihten Günümüze Azerbaycan'da Hristiyan Misyonerlik ve Diğer Misyoner Gruplar*, 99; Cabir İskenderli, *Azerbaycanda Qeyri Ənənəvi Dinlər və Təriqətlər* (Bakı: Apastorff MMC, 2011), 108.

¹⁰⁷ Mahmut Aydın, *Anahtarlarıyla Dinler Tarihi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2013), 501-502.

¹⁰⁸ "İki Əsr Azerbaycan Bahai İcmasının İnkişafı", Erişim 30.05.2020 <https://www.azerbaycan-bahai-icmasi.org/>, t.y., <https://www.azerbaycan-bahai-icmasi.org/iki-esr-azerbaycan-bahai-icmasinin-inkis>.

¹⁰⁹ Osmanov, *Tarihten Günümüze Azerbaycan'da Hristiyan Misyonerlik ve Diğer Misyoner Gruplar*, 95.

inançlarını münferit şekilde yaşamakta ve inançlarını yaymaya dönük faaliyetlerini sürdürmektedir.¹¹⁰

¹¹⁰ Osmanov, *Tarihten Günümüze Azerbaycan'da Hristiyan Misyonerlik ve Diğer Misyoner Gruplar*, 95-96.

İKİNCİ BÖLÜM

YEHOVA ŞAHİTLERİ'NİN AZERBAYCAN'DAKİ FAALİYETLERİ

Azerbaycan'da faaliyet yürüten yeni dini hareketler içerisinde en etkin olanı, aynı zamanda dünya genelinde yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri ile adından söz ettiren Yehova'nın Şahitleri'dir. Bu başlık altında söz konusu hareketin kısa tarihçesi, temel öğretileri, Azerbaycan'da etkin olduğu coğrafya, bölgede gerçekleştirmiş oldukları misyonerlik faaliyetleri, basım yayın faaliyetleri ve Azerbaycan devleti ile Yehova'nın Şahitleri arasındaki ilişkiler ve problemler gibi farklı konular ele alınmaya çalışılacaktır.

2.1. Bir Yeni Dini Hareket Olarak Yehova'nın Şahitleri

Yahudilik ve Hristiyanlıktan alıntı fikirlerle eklektik bir yapı gösteren ve misyonerlik faaliyetleriyle öne çıkan Yehova'nın Şahitleri, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Amerika'da ortaya çıkmış bir harekettir. Yehova'nın Şahitleri ismi Kutsal Kitaba dayandırılmakta, bu tanımlama ile hem Yehova hem de onun Tanrılığı ve amaçları hakkında şahitlikte bulunmaya vurgu yapılmaktadır.¹¹¹ Yehova'nın Şahitleri hareketi günümüzde dünyanın yüzlerce ülkesinde faaliyet yürütmektedir. Üye sayısının 9 milyon civarında olduğu ileri sürülmektedir.¹¹² 2019 raporlarına göre Azerbaycan'daki taraftar sayısının ise 1490 olduğu tahmin edilmektedir.¹¹³

2.1.1. Yehova'nın Şahitleri'nin Kısa Tarihçesi

Yehova'nın Şahitleri her ne kadar araştırmacılar tarafından bir yeni dini hareket olarak nitelendirilse ve ayrıca bu kapsamdaki çalışmalarda yer bulsa da, hareketin

¹¹¹ Hakkı Şah Yasdıman, "Yehova'nın Şahitleri", *Yeni Dini Hareketler Ansiklopedisi* (İstanbul: Okur Akademi Yayınları, 2020), 606-610.

¹¹² "Yehovanın Şahidləri Dünyanın Dörd Bucağında", *JW.ORG*, t.y., Erişim 02.12.2020 <https://www.jw.org/az/yehovanin-sahidleri/%C3%BCmumd%C3%BCnya/>.

¹¹³ "Dünya Çapında Kaç Yehova'nın Şahidi Var?", *JW.ORG*, Erişim 29.10.2019, <https://www.jw.org/tr/yehovanin-sahitleri/sss/kac-yehovanin-sahidi-var/>.

üyeleri, kendi varlıklarını ve ortaya çıkış tarihlerini Tanrı Yehova'ya dayandırmaktadır.¹¹⁴ Yehova'nın Şahitleri, yeni ortaya çıkmış bir hareket olmadıklarını, kökenlerinin Hz. Adem zamanına dek uzandığını iddia etmekte ve bunu her fırsatta dillendirmektedir.¹¹⁵ Öte yandan hareketin bir grup olarak teşekkül edip tarih sahnesine çıkışı Charles Taze Russell ile gerçekleşmiştir.¹¹⁶ Varlıklı bir Presbiteryen ailede dünyaya gelen Russell, gençlik yıllarında kiliseden ayrılarak Hz. İsa'nın 1874 yılında dünyaya tekrar döneceğine inanan Jonas Wendall ile tanışmıştır. Ondan oldukça etkilenen Russell, 1868 yılında İncil'i Wendall'ın fikirsel çerçevesine göre yorumlamaya başlamış ve aynı zamanda yeni öğretiler ortaya koymuştur.¹¹⁷ Hareket, kurucusunun ismine nispetle "Russelistler" olarak da bilinmiştir.¹¹⁸

Hz. İsa'nın geleceği ümidi ile yaşayan ve bu bağlamda farklı tarihler ileri süren Russell, kehanetinin gerçekleştiğini göremeden 1917'de vefat etmiştir.¹¹⁹ Russell'den sonra bir liderlik krizi yaşanmışsa da hareketi sistematik hale getiren Joseph Franklin Rutherford hareketin başına geçmiştir. Hareketin temel inanç prensipleri Rutherford döneminden itibaren kabul edilmeye başlanmış, misyonerlik faaliyetlerine daha hız verilmiş, *The Watchtower* (Gözcü Kulesi) ve *The Golden Age* (Altın Çağ), ya da bugünkü adı ile *Awake* (Uyanış) dergileri yayınlanmaya başlanmıştır. Hareket için en önemli konulardan biri olan isimlendirme meselesi de yine söz konusu dönemde karara bağlanmış ve 1931 yılından itibaren hareketin ismi "Yehova'nın Şahitleri" olarak değiştirilmiştir. Rutherford'dan sonra yerine Nathan H. Knorr, ondan sonra da sırası ile William Franz, Milton Henschel, Don Alder Adams ve son olarak Robert Ciranko gelmiştir. Günümüzde hareket, Ciranko başkanlığında 8 kişilik bir yönetim kurulu tarafından idare edilmektedir.¹²⁰

¹¹⁴ Paşaoğlu, *Tarih ve Öğretileriyle Yehova'nın Şahitleri*, 19.

¹¹⁵ Paşaoğlu, *Tarih ve Öğretileriyle Yehova'nın Şahitleri*, 21.

¹¹⁶ Köse, *Milenyum Tarikatları*, 33.

¹¹⁷ Hayatı ve faaliyetleri için bkz; Andrew Holden, *Jehovah's Witnesses Portrait of Contemporary Religious Movement* (London: Routledge, 2003), 17.

¹¹⁸ Süleyman Sayar, "Türkçe Literatürde Yehova Şahitleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 4/4 (1992): 281-282.

¹¹⁹ Babazade, *Missionerlik*, 6.

¹²⁰ Yasdımın, "Yehova'nın Şahitleri", 606-607; John Ankerberg v.dğr., *The Facts of the Jehovah's Witnesses* (Oregon: Harvest House Publishers, 2008); Paşaoğlu, *Tarih ve Öğretileriyle Yehova'nın*

2.1.2. Temel Öğretileri

Yehova'nın Şahitleri'ne göre insanların kurtuluşu ancak Tanrı Yehova'ya inanmak ve ona itaat etmekle gerçekleşebilir. Kendilerini, İncil'e inanan İsa'nın takipçileri olarak tanımlamakla beraber İncil'in yorumlanmasında temel Hristiyan mezheplerinden ayırırlar. Daha çok Arius'un izinden gittikleri söylenebilir.¹²¹ Yehova'nın Şahitleri, İsa Mesih'in teslisin ikinci unsuru olmadığına ve Tanrı tarafından yaratılan ilk varlık olduğuna inanırlar.¹²² Yehova'nın Şahitleri'nin en önemli özelliklerinden biri sosyal düzenin kısa süre içerisinde yeniden şekilleneceği inancıdır. Yehova'nın Şahitleri, "Armagedon" ile şu anki dönemin kapanacağına ve Yehova'nın yeryüzünü yeniden restore ederek huzur ve barışı getireceğine inanmaktadırlar.¹²³ Bunun için İsa Mesih'in ikinci defa gelmesi ve milenyal dönemin tamamlanması gerekmektedir.¹²⁴

Yehova'nın Şahitleri, ortaya çıktıkları andan itibaren İsa'nın gelişinin yakın zamanda olduğunu savunarak geliş tarihi olarak farklı tahminler ileri sürmüşlerdir. 1873, 1914, 1918, 1925 ve 1975 gibi farklı tarihlerde İsa'nın ikinci gelişinin gerçekleşeceğini savunan Yehova'nın Şahitleri, kehanetleri gerçekleşmeyince tarih verme kehanetinden vazgeçmiş ancak İsa'nın ikinci gelişini beklemeye devam etmişlerdir.¹²⁵

Konuya ilişkin çalışmaları ile tanınan Hakkı Şah Yasdıman, Yehova'nın Şahitleri'nin temel öğretilerini ana hatları ile kırk dört başlık altında toplamaktadır. Bu öğretilerin ilk iki başlığı Kutsal Kitap, üçüncüsü Tanrı Yehova, dört ile on bir arası da İsa Mesih'in mahiyeti, insan öncesi hayatı, doğumu, yeryüzündeki hayatı, ölümü,

Şahitleri; George D Chryssides, *Jehovah's Witnesses: Continuity and Change* (Routledge: Routledge University Press, 2016).

¹²¹ Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü* (Konya: NKM, 2005), 47.

¹²² Köse, *Milenyum Tarikatları*, 39; *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri* (Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), 80.

¹²³ Larry A. Nichols v.dğr., *Encyclopedic Dictionary of Cults, Sects, and World Religions* (Zondervan, 2006), 544.

¹²⁴ Köse, *Milenyum Tarikatları*, 39.

¹²⁵ Zoe Knox, *Jehovah's Witnesses and the Secular World from the 1870s to Present* (London: palgrave macmillan, 2018), 35.

dirilişı ve şu anki yaşamı ile ilgilidir. Diğer başlıklar altında ise Göksel Krallık, yeryüzünün geleceği, Armageddon Savaşı, Yehova'nın Şahitleri'nin hakikati bütün insanlara bildirmekle yükümlü oldukları gibi konular yer almaktadır. Ayrıca hareketin üyeleri herhangi bir dünyevi sisteme uymayı; askerlik, vatan, sancak, bayrak gibi kutsal değerleri reddetmekte ve herhangi bir tıbbi müdahale durumunda kan nakli yapılmasını kabul etmemektedir. Yehova'nın Şahitleri'nin ibadetleri günlük, haftalık ve yıllık olarak gruplanabilir. Dünya genelinde yürüttükleri misyonerlik faaliyetleri ile tanınan Yehova'nın Şahitleri grubu bu doğrultuda faaliyet yürütecek üyelerin eğitimi için okullar ve kurslar açmıştır. Hareket sembolü olarak kule/gözcü kulesi figürünü kullanmaktadır.¹²⁶

2.1.3. Temel Yayınları

Yehova'nın Şahitleri farklı dillerde yayınladıkları dökümanları dünya genelinde dağıtmaktadırlar. Dağıtılan yayınların sayısı milyonlarla ifade edilmektedir. Söz konusu yayınların başında “Gözcü Kulesi” ve “Uyanış” dergileri gelmektedir. Gözcü Kulesi dergisi ilk çıktığı 1879 yılından bu yana aralıksız olarak yayınlanmaktadır. Her sayısının 190 dilde ve 42 milyon adet basıldığı belirtilmektedir.¹²⁷ Yehova'nın Şahitleri söz konusu derginin kaynağının insanlar olmadığını, aksine Tanrı Yehova tarafından melekler aracılığı ile insanlığa sunulduğunu iddia etmektedirler.¹²⁸

Grubun bir diğer önemli yayını olan “Uyanış” dergisi, 80 dilde 41 milyon tıraşla ikinci sırada yer almaktadır. Bunların yanı sıra Yehova'nın Şahitleri tarafından milyonlarca basılan ve dağıtılan küçük broşür, kitapçık, kitap, kaset, film, CD, DVD, VCD bulunmaktadır.¹²⁹ Yehova'nın Şahitleri söz konusu dergi, kitap ve diğer yayınları

¹²⁶ Yasdımın, “Yehova'nın Şahitleri”, 608.

¹²⁷ Yasdımın, “Yehova'nın Şahitleri”, 609.

¹²⁸ Paşaoğlu, *Tarih ve Öğretileriyle Yehova'nın Şahitleri*, 29-31; Hakkı Şah Yasdımın, “Yehova Şahitleri'nin Teşkilat Yapısı ve Türkiye'deki Faaliyetleri (2)”, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXII (2005): 116.

¹²⁹ Turan - Battal, *Yeni Dini Hareketler Ansiklopedisi*, 609.

engelli insanlar için “braille alfabesi” de dahil olmak üzere yüzlerce dilde yayınlamakta ve dağıtmaktadır.¹³⁰

2.2. Yehova’nın Şahitleri’nin Azerbaycan’daki Tarihçesi

Bu başlık altında Yehova’nın Şahitleri hareketinin Azerbaycan’da ortaya çıkış ve gelişim serüvenine işaret etmeye çalışacağız. Söz konusu süreç Azerbaycan’ın tarihi dikkate alınarak Sovyetler dönemi ve Azerbaycan’ın bağımsızlığından sonraki dönem şeklinde iki başlık altında ele alınacaktır.

2.2.1. Sovyetler Döneminde Yehova’nın Şahitleri

SSCB’nin kurulmasından sonra yeni anayasada din ve vicdan özgürlüğüne de yer verileceği ve halkların dinlerini rahat bir şekilde yaşayabilecekleri yönünde bazı vaatler ortaya konulmuştu.¹³¹ Bununla beraber uygulamada bu vaatlerin aksi bir tutum sergilenmiştir. Örneğin XIX. yüzyılın sonlarında Amerika’ya giden ve burada Yehova’nın Şahitleri ile tanışan Simeon Kozlitskiy, Rusya’ya dönünce SSCB yönetimi tarafından Sibiry’a sürgün edilmiştir. XX. yüzyılın başlarında Rusya’da taraftarlarına rastlanan Yehova’nın Şahitleri’nin, her ne kadar yönetim tarafından hoş karşılanmasa da 1913 yılında Rusya İmparatorluğu tarafından resmi olarak kayıt altına alındıkları ve bundan sonra 20-30 yıl gibi bir süre zarfında Rusya’nın Harkov vilayetinde faaliyet gösterdikleri nakledilmektedir.¹³²

Savaşlara katılmayı reddetmeleri sebebiyle SSCB döneminde Yehova’nın Şahitleri’nin faaliyetleri resmi olarak yasaklansa da gayri resmi olarak devam etmiştir.¹³³ 1939 ve 1941 yıllarında Batı Belarus, Batı Ukrayna ve Baltik ülkelerinin SSCB ile birleşmesiyle Yehova’nın Şahitleri’nin SSCB’deki taraftar sayısı artmıştır. Bu taraftarlardan bir bölümünün Almanya ile yapılan savaşlarda esir edildiği, bazısının

¹³⁰ *Oyanın!* 3 2016, 3.

¹³¹ Akram Najafov, *Azerbaycan Halk İnanışları* (Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2019), 36.

¹³² Daha fazla bilgi için bkz; Babazade, *Missionerlik*, 14; Enders S Wimbush, *Stratejik Açından Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*, trc. Yuluğ Tekin Kurat (Ankara: Yeni Forum, 1988), 285-288.

¹³³ Əlizadə, *Azərbaycanda Xristianlıq Keçmişdən Bu Günə*, 317.

da savaştan sonra SSCB karşıtı fikirler yaydıkları gerekçesi ile hapse atıldıkları ifade edilmektedir.¹³⁴ Sonraki yıllarda faaliyetlerini devam ettiren Yehova'nın Şahitleri'nin üye sayısının 1990'lı yıllara gelindiğinde onbinleri bulduğu, Babazade'nin iddia ettiğine göre 2008 yılında ise 350 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir.¹³⁵

2.2.2. Bağımsızlıktan Sonra Yehova'nın Şahitleri

Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra ülkede oluşan dini ve manevi boşluktan yararlanmaya çalışan başta Hristiyan misyon teşkilatları olmak üzere Yehova'nın Şahitleri gibi bir çok grubun bölgeye gelerek faaliyet yürütmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. İskenderli, bu sürecin Yehova'nın Şahitleri hareketinin bölgede kök salması için zemin oluşturduğuna dikkat çekmektedir.¹³⁶

Burada bir noktanın altını çizmek gerekir; Yehova'nın Şahitleri hareketi SSCB'nin dağılmasından sonra sadece Azerbaycan'da değil, neredeyse ortaya çıkan tüm yeni ülkelerde faaliyet yürütme ve yayılma imkanı bulmuştur.¹³⁷ Bu ülkelerde üye kazanmaya çalışırken, genel olarak toplumun düşük gelirli ve yardıma muhtaç insanları üzerine odaklandıkları ve bunları kendi inançlarına çekmeye çalıştıkları ifade edilmektedir.¹³⁸

Yehova'nın Şahitleri, Azerbaycan'da faaliyet yürütmeye başladıkları ilk yıllarda yayınlamış oldukları dergi ve broşürleri Rus dilinde çıkarmayı tercih etseler de, ilerleyen yıllarda Azerbaycan Türkçesi ile yayınlanmış broşür ve dergilerin sayısı artmaya başlamıştır. Hareketin bölgede dağıtılan yayınlarında günümüzde Kiril Alfabeti, Azerbaycan Türkçesi ve Arapça olmak üzere üç dilde basılan yayınlar öne çıkmaktadır.¹³⁹ Hareketin temel yayınları olan "Gözcü Kulesi" ve "Uyanış!" adlı dergileri ellerinde taşıyan Yehova'nın Şahitleri hareketinin üyeleri kapı kapı dolaşarak "*Size Tanrı'nın müjdesini getirdik ve dergilerimizi sizlere hediye etmek istiyoruz*" gibi

¹³⁴ Babazade, *Missionerlik*, 14.

¹³⁵ Babazade, *Missionerlik*, 15.

¹³⁶ İskenderli, *Azerbaycanda Qeyri Ənənəvi Dinlər və Təriqətlər*, 81.

¹³⁷ Babazade, *Missionerlik*, 36.

¹³⁸ İsmayilov, *Azərbaycanda Dini Məsələ:Təhidlər və Hədəflər*, 234.

¹³⁹ İskenderli, *Azerbaycanda Qeyri Ənənəvi Dinlər və Təriqətlər*, 81.

ifadelerle Azeri vatandaşların dikkatlerini çekmeye çalışmaktadır.¹⁴⁰ Mahmudov, söz konusu dergilerin Azerbaycan'a posta yoluyla ulaştırıldığını, dağıtımının ise hareketin üyeleri tarafından ferdi olarak yapıldığını belirtmektedir.¹⁴¹

Yehova'nın Şahitleri, ayrı bir inanç olarak tanınmak için 1997 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Millet Meclisi ve Dini İşler İdaresi'ne başvuruda bulunmuştur. Nitekim iki yıl sonra 1999 Aralık ayında hareket, Adalet Bakanlığı tarafından resmi olarak kabul edilmiştir. Bu dönemde Yehova'nın Şahitleri'nin bölgedeki liderliğini Leonid Moroz'un yürüttüğü, hareketin resmi olarak kabul edildiği dönemde üye sayısının 500, toplantılarına katılanların sayısının ise 1000 civarında olduğu belirtilmektedir.¹⁴²

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin "Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi" (DKİDK) kurulduktan sonra, Yehova'nın Şahitleri hareketi 2002 yılında devlet tarafından resmi olarak yeniden kayıt altına alınmıştır.¹⁴³ Fakat 2009 yılında DKİDK'nin anayasal değişikliğe gitmesi ile bölgede faaliyet yürüten resmi dini grupların başvurularını yenileme zorunluluğu getirilmiştir. Bunun üzerine Yehova'nın Şahitleri yeniden başvuruda bulunsada bazı belgelerin eksikliği, ya da yetersizliği dolayısıyla başvuruları kabul edilmemiştir. Hareket, DKİDK'ni mahkemeye vermişse de, mahkeme komitenin lehine karar vermiş ve Yehova'nın Şahitleri'nin itirazını reddetmiştir. Hareket, 2018 yılında başvurusunu tekrarlamış ve bu kez istediğini elde ederek resmi tanınırlık elde edebilmiştir.¹⁴⁴

Yehova'nın Şahitleri, 2018 yılında her ne kadar yeniden tanınmış ve Bakü'de resmi olarak faaliyet göstermeye başlamışsa da bu devletin her faaliyetine izin verdiği anlamına gelmemektedir. DKİDK, halkı dini ve milli değerlerinden uzaklaştırdığı gerekçesiyle yurtdışından getirtilen kitap ve broşürleri denetlemektedir. Bu bağlamda

¹⁴⁰ İskəndərli, *Azərbaycanda Qeyri Ənənəvi Dinlər və Təriqətlər*, 81.

¹⁴¹ Mahmudov, *Bağımsızlıktan Sonra Azərbaycan'da Dini Gelişmeler*, 75.

¹⁴² Əlizadə, *Azərbaycanda Xristianlıq Keçmişdən Bu Günə*, 318.

¹⁴³ Bkz; Əlizadə, *Azərbaycanda Xristianlıq Keçmişdən Bu Günə*, 318.

¹⁴⁴ "Qeyri-İslami Dini İcmalar".

Yehova'nın Şahitleri'nin bazı kitaplarının ülkeye girişine yasaklar getirilmiştir.¹⁴⁵ Söz konusu yasaklama ve ayrıca ülkeye giren dergi ve broşürlerin sayına devlet tarafından sınırlama konulduğu için Yehova'nın Şahitleri, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM)'ne başvuruda bulunmuştur. Mahkeme 2020 yılında sonuçlanmış ve AİHM, Yehova'nın Şahitleri lehine karar vermiştir. Bu karar üzerine hareket, ülkeye bölgedeki üyelerine yetecek kadar dergi ve broşür getirtmeye başlamıştır. Devlet, ülkeye getirilen basım ve yayın ürünlerini günümüzde de incelemeye tabi tutmaktadır.¹⁴⁶

Yehova'nın Şahitleri'nin, muhafazakar bölgelerde rağbet görmemekle birlikte, Bakü ve Gence gibi büyük şehirlerde tutunmayı başardıkları belirtilmektedir.¹⁴⁷ Azerbaycan'daki Yehova'nın Şahitleri'nin faaliyetlerini Tiflis'de yaşayan Amerikalı ve Avrupalı misyonerler yönetmektedir. Hareketin koordinatörleri Tiflis şehrinde ikamet etmektedirler.¹⁴⁸ Yehova'nın Şahitleri'nin Azerbaycan'da 14 ayrı cemaat halinde varlığını sürdürdüğü ve toplam taraftar sayısının 2019 verilerine göre 1490 olduğu ileri sürülmektedir.¹⁴⁹

2.3. Yehova'nın Şahitleri'nin Azerbaycan'daki Faaliyetleri

Yehova'nın Şahitleri'nin Azerbaycan'da yürüttüğü faaliyetleri doğrudan ve detaylı bir şekilde ele alan literatür yok denecek kadar azdır. Mevcut literatürdeki bilgiler de tespit edebildiğimiz kadarıyla bazı noktalarda çelişkili ya da teyide muhtaç bilgiler ihtiva etmektedir. Bu başlık altında Azerbaycan'da yazılmış eserlerden, söz konusu hareketin misyon faaliyetlerine maruz kalmış kişilerin ortaya koyduğu bilgiler

¹⁴⁵ “Dini Ayrı-Seçkilik Salan Kitaplar Ölkəyə Gətirilə Bilməz”, www.dqdk.gov.az, 2016, Erişim 30.12.2020 <http://www.dqdk.gov.az/az/view/news/2315/gunduz-ismayilov-dini-ayri-sechkilik-salan-kitaplar-olkeye-getirile-bilmez>.

¹⁴⁶ “Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi Azərbaycanlı Yehovanın Şahidlərinin Xeyrinə İki Qərar Çıxarıb”, www.jw.org, t.y., Erişim 30.12.2020 <https://www.jw.org/az/xeberler/jw/region/azerbaycan/Avropa-%C4%B0nsan-H%C3%BCquqlar%C4%B1-M%C9%99hk%C9%99m%C9%99si-Az%C9%99rbaycandak%C4%B1-Yehovan%C4%B1n-%C5%9Eahidl%C9%99rinin-xeyrin%C9%99-iki-q%C9%99rar-%C3%A7%C4%B1xar%C4%B1b/>.

¹⁴⁷ Osmanov, *Tarihten Günümüze Azerbaycan'da Hristiyan Misyonerlik ve Diğer Misyoner Gruplar*, 75.

¹⁴⁸ Əlizadə, *Azərbaycanda Xristianlıq Keçmişdən Bu Günə*, 318.

¹⁴⁹ “Dünya Çapında Kaç Yehova'nın Şahidi Var?”

ve basına yansıyan haberlerden yararlanarak Yehova'nın Şahitleri'nin Azerbaycan'da yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri, bazı psikolojik yöntemleri, toplantıları, kurs faaliyetleri ve basım ve yayın faaliyetlerine işaret etmeye çalışacağız.

2.3.1. Misyonerlik Faaliyetleri ve Taraftar Kazanma Çabaları

Azerbaycan halkı her ne kadar Sovyet döneminin etkisi ile dini kurallara uyma konusunda zorluklar yaşasa da, yeni dini akımlar gibi kültürlerine ters düşen inançlara şüphe ile yaklaştıklarını ifade etmek gerekir. Babazade, bundan dolayı Yehova'nın Şahitleri gibi YDH'lerin bölgede yayılma konusunda ciddi zorluklarla karşılaştığını belirtmektedir.¹⁵⁰

Yehova'nın Şahitleri'ne göre İsa'nın kendisini feda etmesi ile elde edilen kurtuluş şansı iki çeşit insanı kapsamaktadır. Bunlardan ilki 1935 yılından önce Yehova Şahidi olmuş, “vaftiz edilmiş sınıf”dır ki, cennet ehli olarak nitelenen 144 bin kişiyi kapsamaktadır. Diğer sınıf ise Yehova'nın Şahidi olarak kurtuluşa eren fakat yeryüzünde yaşamaya mahkum olacak kimselerdir ki, “küçük sürü” olarak da adlandırılmaktadır.¹⁵¹ Söz konusu inanç, Yehova'nın Şahitleri'nin misyon faaliyetlerinin merkezinde yer almaktadır. Bu inanç doğrultusunda faaliyet yürütecek hareketin üyeleri sıkı bir eğitimden geçirilmekte ve bu eğitimlerde onlara hem dini kurallar öğretilmekte, hem de insanlara kendi dinlerini tebliğ ederken nelere dikkat etmeleri gerektiği gibi konularda dersler verilmektedir.¹⁵²

Yehova'nın Şahitleri dünyada yüzlerce ülkede ellerinde “Gözcü Kulesi” ve “Uyanış” dergileri ile kapı kapı dolaşarak yürüttükleri misyonerlik faaliyetleri ile bilinmektedir. Yehova'nın Şahitleri'nin aynı anlayışı Azerbaycan topraklarında da devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Genel olarak sokaklarda ve insanların kalabalık olduğu noktalarda faaliyet yürütmekle birlikte, bazen telefon ve mektup vasıtasıyla da insanlarla iletişime geçmektedirler.¹⁵³ Temiz ve düzgün giyimli ikişer gruplar halinde

¹⁵⁰ Babazade, *Missionerlik*, 37.

¹⁵¹ Nichols v.dğr., *Encyclopedic Dictionary of Cults, Sects, and World Religions*, 558.

¹⁵² Əlizadə, *Azərbaycanda Xristianlıq Keçmişdən Bu Günə*, 322.

¹⁵³ *Gözetçi Qülləsi* 3 2021, 20-25.

faaliyet yürüten Yehova'nın Şahitleri, görüştükleri insanların kendilerinden etkilenmesi ve iletişimi sürdürmek istemesi halinde onlara dergi ve broşürler hediye etmekte ve hiçbir maddi karşılık talep etmeden Kutsal Kitap dersleri vermeyi teklif etmektedir. Hareketin mensupları inançlarını yayarken bir inkültürasyon stratejisi olarak "Tanrı" yerine "Allah" kavramını kullanarak yerli halkı etkilemeye çalıştıkları tespit edilmiştir. Her ne kadar bazı araştırmacılar tarafından "tecavüzkar" olarak nitelendirilse de, böylesine ısrarlı ve yoğun bir şekilde faaliyet yürütmelerinin bir sonucu olarak Azerbaycan'da kendilerinden önce faaliyete başlayan hareketleri üye sayısı bakımından geride bıraktıkları ifade edilmektedir.¹⁵⁴

Yehova'nın Şahitleri'nin Azerbaycan'daki faaliyetleri genel itibarı ile Bakü'deki merkez binası ve etrafında yoğunlaşmaktadır. Bununla beraber Gence, Sumgayıt ve Lenkeran gibi büyük şehirlerde de faaliyet yürütmeye gayret gösterdikleri anlaşılmaktadır. "Axar" haber ajansının verdiği bilgiye göre, Yehova'nın Şahitleri, son dönemde Lenkeran'daki misyon faaliyetlerine hız vermiştir. Bölgede dini bilgisi kısıtlı olan müslümanların evlerini ziyaret ederek onları kendi inançlarına çekmeye çalıştıkları ve Şii kökenli birçok kişinin harekete katıldığı ifade edilmektedir.¹⁵⁵ Fakat hareketin resmi olarak sadece Bakü'de faaliyet göstermelerine izin verildiği için diğer bölgelerdeki faaliyetleri ile ilgili net bilgiler ve rakamlar ortaya koymak zordur.

Bakü'nün Hetai ve Ehmetli bölgelerinde Yehova'nın Şahitleri'ne hemen her an rastlanabilmektedir. Fakat sokaklarda insanlara Yehova'nın Şahitleri'nin inanç ve öğretileri ile ilgili yeteri kadar bilgi sunulmamakta, iletişime geçtikleri insanları, merak ettikleri soruları cevaplamak üzere toplantı salonlarına davet etmektedirler.¹⁵⁶ Öte yandan Yehova'nın Şahitleri'ne katılan yeni üyeler, elde tutulabilmek adına ayda bir veya iki defa Güney Kafkasya merkez karargahının yerleştiği Gürcistan'daki toplantılara davet edilmektedir. Yolculuğun bütün masraflarının hareket tarafından

¹⁵⁴ Əlizadə, *Azərbaycanda Xristianlıq Keçmişdən Bu Günə*, 321.

¹⁵⁵ Emin Aslanlı, "Azərbaycan'da Yehova Şahidləri Necə Təşkilatlanır", *Axar.az*, 2014, Erişim 01.01.2021 <https://axar.az/news/gundem/36021.html>.

¹⁵⁶ "Azərbaycan'da Yehova Şahidləri Yenidən Fəallaşıb", *aznews.az*, 2015, Erişim 07.01.2021 <https://www.aznews.az/news/cemiyet/76890.html>.

karşılandığı ve ayrıca bazı üyelere aylık maddi yardımlarda bulunulduğu da ileri sürülmektedir.¹⁵⁷

Yehova'nın Şahitleri konusunda yapılan bazı araştırmalar, insanların bu inanca yönelmesinde çıkan yayınların etkileyici olması, ortamın samimiyeti, kimseden herhangi bir şeyin talep edilmemesi ve toplantı salonlarında bağış kutusunun olmaması gibi hususlara işaret ettikleri görülmektedir.¹⁵⁸ Bu hususların, ya da en azından bir kısmının Azerbaycan'da harekete katılan insanlar için de geçerli olduğu düşünülebilir. İsmayilov, harekete katılan insanların, özellikle de gençlerin üyelik süreçlerinin genel olarak arkadaşları yoluyla gerçekleştiğine ve Yehova'nın Şahitleri'ne katılanların kendi aile fertleri ve akrabalarını da bu dine davet ettiklerine işaret etmektedir.¹⁵⁹

2.3.2. Psikolojik Yöntemler

Yehova Şahitleri'nin gerek öğretilerinde öne çıkardıkları bazı noktalar, gerek yüz yüze temaslardaki tavır ve söylemleri ve gerekse dağıttıkları kitap, dergi ve broşürlerde ortaya koydukları bazı hususların insanları psikolojik açıdan etkilediği ve harekete çektiği söylenebilir. Bu hususları maddeler halinde şu şekilde sıralamak mümkündür:

Armagedon'un yakın zamanda yaşanacağına vurgu yapan Yehova'nın Şahitleri, bu savaşta kazananın sadece kendileri olacağını ileri sürmektedirler.¹⁶⁰

Dünya genelinde yaşanan hastalıklar, sel felaketleri vb olaylarla insanların cezalandırıldığını telkin ederek ve kendileri dışındaki mevcut dinleri, siyasi partileri, ve hukuki nizamı kötüleyerek manevi bir buhran ve ümitsizlik yaratmakta ve bundan beslenmektedirler.¹⁶¹

¹⁵⁷ Aslanlı, "Azərbaycan'da Yehova Şahidləri Necə Təşkilatlanır".

¹⁵⁸ Acar, "Yehova Şahitleri ve Türkiye'deki Misyon Faaliyetleri Antalya Örneği", 289.

¹⁵⁹ İsmayilov, *Azərbaycanda Dini Məsələ:Təhidlər və Hədəflər*, 235.

¹⁶⁰ "Armageddon Mühəribəsi Nədir?", *JW.ORG*, t.y., Erişim 07.01.2021 <https://www.jw.org/az/muqeddes-kitab-telimleri/suallar/armageddon-m%C3%BCharib%C9%99si>.

¹⁶¹ Maisalbek Tagaev, *Kırgızistan'da Yehova Şahitleri* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2014), 114-115.

Dağıttıkları yayınlarda sinir, stres gibi psikolojik rahatsızlıklardan kurtulma yollarını kutsal kitaplarına dayandırarak insanların hem dini hem de psikolojik huzuru bu dinde bulabileceklerini iddia etmektedirler.¹⁶²

Temas kurdukları insanları ve elde ettikleri üyeleri grup toplantılarına gelmeye ve devam etmeye zorlayarak topluluk psikolojisinden istifade etmektedirler.¹⁶³

Hristiyan kutsal kitabındaki tutarsızlıklar ve mantık hatalarını kamufle ederek diğer dinlerin kitap, öğreti ve pratiklerini eleştirmekte ve böylece insanların tek taraflı ve önyargılı bir tutum içinde olmalarını sağlamaya çalışmaktadırlar.¹⁶⁴

Ev ev, kapı kapı dolaşarak faaliyet gösteren Yehova'nın Şahitleri, yeryüzü neden yaratıldı, yeryüzü günümüzde neden cennet değil, cennet nasıl yeniden kurulacak gibi bir takım sorularla insanların kafasını karıştırmakta ve hareketin bu konulardaki cevapları ile onları etkilemeye çalışmaktadır.¹⁶⁵

Dağıttıkları kitap ve broşürlerde Yehova'nın Şahitleri hareketine katılmış insanların harekete üye olduktan sonra hayatlarında yaşadıklarını iddia ettikleri iyi yöndeki değişikliklere dikkat çekerek mutluluğun ve kurtuluşun kaynağı olarak kendilerini göstermektedirler.¹⁶⁶

İş ve menfaat elde etmek için insanlara fırsatlar sunmakta, ihtiyacı olan bazı üyelere aylık maaş vermekte ve diğer maddi vasıtalarla insanları kendilerine çekmektedirler.¹⁶⁷

Yakınlarını kaybetmiş insanları teselli ederek, acının, hüznün ve ölümün olmayacağı bir hayatın yakında geleceğini vaad etmektedirler.¹⁶⁸

Yayınlarda ailede mutluluğun sırrı, iyi bir evlat yetiştirme, aile fertleri arasında huzur ve modern dönemde ailede karşılaşılabilecek diğer problemlerin çözümü gibi konulara yer vererek insanlara huzur ve mutluluk vaad etmektedirler.¹⁶⁹

¹⁶² Bkz. "Oyanın!", 1 2020: 8-14.

¹⁶³ İskəndərli, *Azərbaycanda Qeyri Ənənəvi Dinlər və Təriqətlər*, 78.

¹⁶⁴ Tanyu, *Yehova Şahitleri*, 52.

¹⁶⁵ Tagaev, *Kırgızistan'da Yehova Şahitleri*, 116.

¹⁶⁶ *Gözətci Qülləs* 1/10 2010, 18-22.

¹⁶⁷ İskəndərli, *Azərbaycanda Qeyri Ənənəvi Dinlər və Təriqətlər*, 233.

¹⁶⁸ Tagaev, *Kırgızistan'da Yehova Şahitleri*, 116.

¹⁶⁹ *Ailə Xoşbəxtliyinin Sirri* 2012, 27-51.

2.3.3. Toplantılar

Yehova'nın Şahitleri'nin gerek dünya çapında, gerek Azərbaycan'da düzenlemiş oldukları toplantılarla insanları kendi saflarına çekmeye çalıştıkları söylenebilir. Söz konusu toplantılar, "Beytel" veya "Krallık Salonu" adı verilen mekanlarda gerçekleştirilmektedir.¹⁷⁰ Bu salonların iç mimarisi sade yapılarıyla dikkat çekmektedir; herhangi bir ikon veya heykel bulunmamaktadır.¹⁷¹

Yehova'nın Şahitleri, Yehova'nın emri olduğunu ileri sürerek yılda 3 defa toplu olarak bir araya gelmektedir.¹⁷² Yehova'nın Şahitleri, toplantılarının kutsal ve saygı duyulması gereken önemli ibadetlerden olduğunu vurgulamaktadırlar.¹⁷³ Bu toplantılarda hoş ve samimi ilişkilerin kurulduğu, Tanrı'nın kelamının öğretildiği ve insanların Tanrı'ya olan inançlarının arttığı ifade edilmektedir.¹⁷⁴ Yehova'nın Şahitleri, söz konusu toplantıları insanları manevi huzura ulaştırmak için bir vasıta olarak değerlendirmektedir.¹⁷⁵

Yehova'nın Şahitleri, harekete ait yayınlarında sadece 2015 yılında Gürcistan ve Azərbaycan'da 6 farklı dilde 24 bölge toplantısı gerçekleştirdiğini, bu toplantılara 21,549 kişinin katıldığını ve söz konusu toplantılarda 286 kişinin vaftiz edilerek harekete kazandırıldığını ileri sürmektedir.¹⁷⁶

Yehova'nın Şahitleri, daha önce işaret ettiğimiz üzere, Azərbaycan Devleti'nin aldığı karar gereği toplantılarını yasal olarak sadece Bakü merkezde yer alan binalarında gerçekleştirebilmektedirler. Bu merkez, Halklar Dostluğu Metro İstasyonu'nun yakınlarında yer alan Seyyid Azim Şirvani Sokağı'ndaki eski Çınar Restaurant binasında yer almaktadır.¹⁷⁷ Öte yandan *Sherg* haber ajansının paylaştığı bilgiye göre, diğer şehirlerde hareketin üyelerine ait evlerde zaman zaman toplantılar

¹⁷⁰ Tagaev, *Kırgızistan'da Yehova Şahitleri*, 118-119.

¹⁷¹ *Gözətci Qülləsi* 15/7 2015, 28.

¹⁷² *Yehova Allahın Müasir Xalqı* 2018, 14.

¹⁷³ *Gözətci Qülləsi* 1/11 2006, 27-29.

¹⁷⁴ *Yehova Allahın Müasir Xalqı*, 5.

¹⁷⁵ *Gözətci Qülləsi*, 15/7 2015, 28.

¹⁷⁶ *Müqəddəs İbadətimiz* 2012, 4.

¹⁷⁷ "Azərbaycan'da Yehova Şahidləri Yenidən Fəallaşıb".

düzenlenmektedir. Hatta 2014 ve 2015 yıllarında Gence şəhərində çeşitli zamanlarda kanunsuz toplantılar düzenleməyə çalışan Yehova'nın Şahidləri'nin fəaliyyətlərinin polis tərəfindən engelləndiyi iləri sürülməkdədir.¹⁷⁸

Yehova'nın Şahidləri, toplantılarına katılacaq olan bireylerin geyimlərinə diqqət etmələrini tələp etməkdədir. Bu bağlamda toplantılara katılan bütün erkək üyələrin kravat takması və toplantı salonundakilərin bir-biriylə salamlaşması zorunludur. Bunu, Yehova'ya göstərdikləri sayğıya bağlamakta və kəndi əhləki dəğərlərinin bir yansıması olaraq görməkdədir.¹⁷⁹

Söz kəndi toplantıların Əzəri Törkçəsində “ağsaqqal” (aksakallı) olaraq ifadə edilən yaşlı və sayğı duyulan kimsələr tərəfindən yənetildiyi ifadə edilməkdədir. Yehova'nın Şahidləri, “ağsaqqal”ların Tanrı'nın insanlığa bir hədiyyəsi olduğunu və onlar sayəsində toplantıların gücləndiyini düşünməkdədir.¹⁸⁰ Her toplantı iki və ya üç saat sürməktə, Kutsal Kitap'tan pasajlar okunmakta, ardından Gözcü Kulesi tartışmaları başlanmaktadır.¹⁸¹ Daha sonra toplantıya katılanların soruları cəvəpləndirilməktə, son olaraq da hərəkətə yəni üyə olacaq bireylərin bulunması halində onların vaftiz ayini gerçəkləştirilməkdədir.¹⁸²

Yehova'nın Şahidləri'nin Azərbaycan'da bazı özəl toplantılar gerçəkləştirdikləri də anlaşılmaktadır. Bunlar arasında 26-28 Temmuz 2019 tarixlərində gerçəkləştirilən və “Azərbaycan'da Tarihi Toplantı” olaraq nitələnən toplantıya ayrı bir parantəz açmaq gərəkir. Söz kəndi toplantı Yehova'nın Şahidləri'nin bölgədəki tarixi açıısından ən önəmli gelişmələrdən biri olaraq görülməkdədir. Toplantıya 1938 kişinin katıldığı və 33 kişinin vaftiz edildiği bildirilməkdədir. Bölgədə gerçəkləştirilən toplantılar içərisində ilk dəfə Yönetim

¹⁷⁸ “Yehova Şahidləri'nin Azərbaycanda Fəaliyyəti Təhlükəlidir”, *Sherg.az*, t.y., Erişim 12.01.2021 <https://sherg.az/x%C9%99b%C9%99r/12427/>.

¹⁷⁹ “Azərbaycan'da Yehova Şahidləri Yenidən Fəallaşmış” (2015); *Yehova Allahın Müasir Xalqı*, 8.

¹⁸⁰ *Təşkilad (od)* 2019, 30-31.

¹⁸¹ *Yehova Allahın Müasir Xalqı*, 7.

¹⁸² “Azərbaycan'da Yehova Şahidləri Yenidən Fəallaşmış”.

Konseyi'nden birinin de yer alması söz konusu toplantının önemini artıran bir diğer nokta olarak sunulmaktadır.¹⁸³

Yehova'nın Şahitleri engelli bireylere ulaşmak için işaret dili toplantıları da düzenlemektedirler. Söz konusu toplantılarda engelli bireylere Kutsal Kitap'ın pasajları işaret dilinde ulaştırılmaktadır.¹⁸⁴ Dünya genelinde 1100'den fazla işaret dili toplantısının gerçekleştirildiği, Azerbaycan'da ise günümüzde bir işaret dili toplantı grubunun faaliyet gösterdiği ifade edilmektedir.¹⁸⁵

Yehova'nın Şahitleri tarafından gerçekleştirilen bir diğer toplantı, "hatıra gecesi" bir araya gelmeleridir. Bu toplantılar "hatıra gecesi" veya "Rabbin hatıra gecesi" olarak isimlendirilmektedir.¹⁸⁶ Hatıra gecelerinin tesis edilmesinin sebebi, İsa Mesih'in kamil ve günahsız bir insan olarak diğer insanlar için kendi canını feda etmesinin hatırasının canlı tutulması şeklinde ortaya konulmakta ve inananların ebedi ve huzurlu hayat yaşaması için söz konusu fiilin yüceliğine vurgu yapılmaktadır. Yehova'nın Şahitleri, hatıra gecesinin İsa'nın ikinci gelişine kadar devam edilmesi gereken bir toplantı olduğunu ifade etmektedirler. Hatıra gecesi yılda bir defa 14 Nisan günü gerçekleştirilmektedir.¹⁸⁷ Yehova'nın Şahitleri hatıra gecesi toplantılarını inançlarını başka insanlara ulaştırmanın bir yolu olarak görmekte ve bu bağlamda faaliyet yürütmektedir.¹⁸⁸

Yehova'nın Şahitleri üyelerinin bir araya geldiği ve hareket açısından önem taşıyan bir diğer toplantı türü, bir anlamda aile içi toplantılar niteliğindeki bir araya gelmelerdir. Yehova'nın Şahitleri, bu toplantıların aile bağlarını güçlendirdiğini ve aileyi Yehova'ya yaklaştırdığını ileri sürmektedirler.¹⁸⁹ Azerbaycan'da 20 yıl önce Yehova'nın Şahitleri'ne katılan bir babanın aile içi toplantı ve faaliyetler sonucu

¹⁸³ "Azərbaycan'da Tarixi Toplantı", JW.ORG, 2019, Erişim 14.01.2021
<https://www.jw.org/az/xeberler/jw/region/azerbaycan/Az%C9%99rbaycanda-tarixi-toplant%C4%B1/>.

¹⁸⁴ *Gözətci Qülləsi*, 15/8 2009, 26.

¹⁸⁵ *Gözətci Qülləsi*, 15/8 2009, 26-27.

¹⁸⁶ *Gözətci Qülləsi* 1/3 2003, 8.

¹⁸⁷ *Gözətci Qülləsi*, 2003 1/3, 10-11; *Müqəddəs İbadətimiz*, 2003, 4.

¹⁸⁸ *Müqəddəs İbadətimiz*, 2003, 5.

¹⁸⁹ *Yehova Allahın Müasir Xalqı*, 10.

oğlunu da harekete kazandırmayı başardığı nakledilmektedir.¹⁹⁰ Toplantılar vasıtası ile harekete katılan kişilerden biri olan “Reşad M.” erkek kuaförlüğü yapmaktadır. Reşad, arkadaşı tarafından toplantılara davet edildiğini, sonuç olarak söz konusu inançtan etkilenererek Yehova’nın Şahidi olduğunu dile getirmektedir. Reşad, 2019 yılında Yehova’nın Şahitleri tarafından Rusya’ya dini eğitimini tamamlamak için gönderildiğini belirtmektedir.¹⁹¹

2.3.4. Kurs Faaliyetleri

Yehova’nın Şahitleri Azerbaycan’da kurs faaliyetlerini evlerde insanların isteklerine göre gerçekleştirdiklerini vurgulamaktadırlar. Hareket, dünyanın dört bir tarafında insanlara Kutsal Kitap dersleri verdiklerini ifade etmekte ve söz konusu kurslar sayesinde sadece 2014’de 9 milyonu aşkın kişiye ulaştıklarını iddia etmektedirler.¹⁹²

Bölgede faaliyet gösteren Yehova’nın Şahitleri’ne okul ve kurs faaliyetleri ile ilgili soru yöneltildiğinde, Azerbaycan’da eğitim veren okullarının olmadığını, fakat Almanya ve Rusya gibi ülkelere eğitim almak için üyelerin gönderildiğini ifade etmişlerdir.¹⁹³ Evde kurs faaliyetlerinin, grup veya ferdi şekilde yapıldığını ve ister hareket üyesi olsun isterse olmasın, arzu eden herkese Kutsal Kitap kurslarının verildiğini belirtmektedirler.¹⁹⁴ Tespit edebildiğimiz kadarıyla bölgedeki kursların daha ziyade harekete eğilimi olan veya bizzat hareketin üyelerinin aile fertlerine yönelik olduğunu söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra Yehova’nın Şahitleri mensuplarının çalıştıkları yerlerde iş arkadaşlarına Kutsal Kitap’tan pasajlar okuyarak onları da etkilemeye çalıştıkları da anlaşılmaktadır.

Yehova’nın Şahitleri, daha önce de işaret edildiği üzere, misyon faaliyetlerine büyük önem vermekte ve söz konusu misyonu gerçekleştirmek için araya dil farkının

¹⁹⁰ Bu bilgi, bu kişi ile yaptığımız birebir görüşmeden hareketle nakledilmiştir. Görüşme yaptığımız isim ismini vermek istemediği için ismine yer verilmemiştir.

¹⁹¹ Bu bilgi, bu kişi ile yaptığımız birebir görüşmeden hareketle nakledilmiştir.

¹⁹² *Gözetici Qülləsi* 1/4 2015, 4.

¹⁹³ Bu bilgi, hareketin bir üyesi ile yaptığımız birebir görüşmeden hareketle nakledilmiştir.

¹⁹⁴ *Gözetici Qülləsi*, 1/4 2015, 4-5.

günümüze kadar istikrarlı bir şekilde devam ettirmiştir.¹⁹⁹ Dergi, ayda bir defa, biri halka dağıtılmak diğeri ise misyonerleri ve üyeleri eğitmek amacıyla iki farklı şekilde yayınlanmaktadır.²⁰⁰ Gözcü Kulesi, hareketin Azerbaycan'da ilk ortaya çıktığı yıllarda Rusca ve Kiril harfleriyle yayınlanmış, 2003 Ocak ayı itibari ile sadece Latin harfleri ve Azerbaycan Türkçesiyle dağıtılmasına karar verilmiştir.²⁰¹ Yehova'nın Şahitleri, her ne kadar söz konusu derginin Kiril Alfabeti'yle yayınlanmasına son verildiğini iddia etseler de, bölgede faaliyet gösteren üyelerden elde ettiğimiz Gözcü Kulesi ve Uyanış dergilerinin 2017, 2018 ve 2019 yıllarına ait farklı sayılarında Kiril Alfabeti'nin kullanıldığı ve dolayısıyla söz konusu uygulamanın durdurulmadığı anlaşılmaktadır.

Gözcü Kulesi'nden sonra Yehova'nın Şahitleri'nin ikinci büyük yayın organı ise *Uyanış* dergisidir. Hem Gözcü Kulesi hem de Uyanış dergileri, Kutsal Kitap'taki konularla paralel olarak bazen sabır, bazen strese kurtulmanın yolları, bazen de nasıl ibadet edilmesi gerektiği gibi birçok farklı konuya dair bilgiler barındırmaktadır. Azerbaycan'da yayınlanan dergiler içerik olarak diğer dillerdeki dergilerle aynılık arz etse de, bölgeye dair haber, aktivite ve toplantılar hakkında da okuyucuya bilgiler sunmaktadır.²⁰²

Yehova'nın Şahitleri bölgede söz konusu yayınların yanı sıra farklı dergi ve broşürler de dağıtmaktadırlar. Azerbaycan Türkçesiyle dağıtılan yayınlardan bazıları şunlardır: “Müqəddəs İbadətlərimiz” (Kutsal İbadetlerimiz), “Allah'ın Sözüne Qulaq As” (Allahın Sözü Dinle), “Həqiqi İman” (Gerçek İman), “Həyatın Mənası Nədədir?” (Hayatın Anlamı Nededir?), “İnsan Öləndə” (İnsan Öldüğü Zaman), “Həyat Necə Yaranıb?” (Hayat Nasıl Yaranmıştır?) ve “Muqəddəs Kitab Əhatəsində Söhbət” (Kutsal Kitap Çerçevesinde Sohbet).²⁰³

¹⁹⁹ George D. Chryssides, *The A to Z of Jehovah's Witnesses* (UK: Scarecrow Press Inc., 2009), 33.

²⁰⁰ “Gözetçi Qülləsi 2021”, *JW.ORG*, t.y., Erişim 07.02.2021 <https://wol.jw.org/az/wol/library/r81/lp-ajr/b%C3%BCt%C3%BCn-n%C9%99%C5%9Fr%C9%99r/g%C3%B6z%C9%99r%C3%A7i-q%C3%BCl%C9%99si/g%C3%B6z%C9%99r%C3%A7i-q%C3%BCl%C9%99si-2021>.

²⁰¹ *Müqəddəs İbadətlərimiz* 2002, 7.

²⁰² Örneğin bkz; *Gözetçi Qülləsi*, 1/7 2015 10; *Oyanın!* iyul senyabr 2013, 12-13.

²⁰³ “Broşürlər”, *JW.ORG*, t.y., Erişim 08.02.2021 <https://wol.jw.org/az/wol/library/r81/lp-ajr/b%C3%BCt%C3%BCn-n%C9%99%C5%9Fr%C9%99r/bro%C5%9F%C3%BCr%C9%99r>.

2.4. Azərbaycan Halkının Yehova'nın Şahitləri'ne Bakışı

Yehova'nın Şahitləri uyulması gereken ahlak kurallarının Tanrı Yehova tarafından konulduğunu vurgulamakta ve modern dönemde birçok kişinin söz konusu kurallara uymadığını iddia etmektedirler. İnsanları Yehova'nın koyduğu ahlak kuralları ile yaşamaya ikna etmek için öncelikle kendilerinin bu kurallara uymaları gerektiğinin altını çizen Yehova'nın Şahitləri, kendilerince tebliğ olarak nitelendirilen misyonerlik faaliyetlerinin de nazik, kimseyi kırmadan ve incitmeden gerçekleştirilmesi noktasında azami gayret sarf etmektedir.²⁰⁴

Yehova'nın Şahitləri'nin misyon faaliyetlerinin muhatapları ve söz konusu hareketle dolaylı yollardan ilişki içerisinde olan bireylerle yaptığımız görüşmelerde atıfta bulunulan kuralların hareket üyeleri için vazgeçilmez olduğu dile getirilmiştir. Bakü'de yaşayan ve Yehova'nın Şahitləri'nin faaliyetlerine maruz kalmış bireyler, onları toplumsal kurallara saygılı, nazik, konuşmasına ve giyimine dikkat eden, entelektüel bireyler olarak tanımlamaktadırlar. Fakat kendi inançlarını yayma konusundaki ısrarcı tutumları dolayısıyla bazen bölge halkı tarafından “bezdirici” olarak da nitelendirilmektedirler. Herhangi bir dini kaygısı bulunmayan bireyler tarafından nazik, toplumsal kurallara saygılı olarak tanımlanan Yehova'nın Şahitləri'nin, dine bağlılığı olan kişiler tarafından ise bölücü, halkın inancını zedeleyen misyonerler olarak algılandığı ifade edilebilir.²⁰⁵

İlahiyatçı yazar Elşad Miri, Azərbaycan'da insanların yeni dini hareketlerle ilgili bilgilerinin yetersiz olduğunu, özellikle bölgedeki din görevlilerinin hem Hristiyanlık hem de Yehova'nın Şahitləri gibi gruplarla ilgili yeterli bilgiye sahip olmamalarının önemli bir eksiklik olduğunun altını önemle çizmektedir.²⁰⁶

²⁰⁴ “Yehovanın Qoyduğu Əxlaq Dəyərlərinə Bağlı Qalın”, *JW.ORG*, t.y., Erişim 25.04.2021 <https://www.jw.org/az/kitabxana/jw-ibadet-gorushu-ish-defteri/iyun-2017-mwb/gorush-cedveli-26-iyun-2-iyul/yehovanin-qoydugu-exlaq-deyerlerine-bagli-qalin/>.

²⁰⁵ Bu yorumlar, Bakü'de faaliyet yürüten Yehova'nın Şahitləri'nin bazı mensupları ile onların faaliyetlerine maruz kalan ve isimlerinin paylaşılmasını istemeyen bazı Azərbaycan vətəndaşları ilə yüz yüze bizzat yaptığımız röportajların sonucunu yansıtmaktadır.

²⁰⁶ “Yehova Şahidləri'nin Azərbaycanda Fəaliyyəti Təhlükəlidir”.

Yehova'nın Şahitleri için gençlerin kendi inançlarını kabul etmesinin çok büyük önem taşıdığı vurgulanmaktadır.²⁰⁷ Elbette bir devlet ve millet için gençlik gelecek demektir ve gençliğin milli değerlerinden koparılması devletin geleceği açısından tehlike arz etmektedir. Bu bağlamda Azerbaycan topraklarında Yehova'nın Şahitleri ve benzeri hareketlerin gençlere yönelik faaliyetlerinin tehlike arz ettiği düşünülmektedir.²⁰⁸

Yehova'nın Şahitleri, maddi yardımlar ve çeşitli misyon yöntemleri ile Azerbaycan topraklarında bazı insanları kendi inançlarına çekmeyi başarsalar da bölge halkı için İslam'ın vazgeçilmez bir unsur olduğu ısrarla vurgulanmaktadır. Babazade, İslam dininin gereksinimlerini yerine getirip getirmediğine bakılmaksızın halkın böylesi cereyanlara şüphe ile yaklaştığını ve kabul etme noktasında zorlandıkları ya da olumsuz tavır geliştirdiklerinin altını çizmektedir.²⁰⁹

2.5. Azerbaycan Devleti ile Yehova'nın Şahitleri Arasındaki İhtilaflar

Yehova'nın Şahitleri'nin kendilerine özgü yasaklarıyla birçok dini hareketten ayrıştığı söylenebilir. Söz konusu yasaklar, bazen bireysel tercihlere dayanırken, bazen daha geniş kapsamlı olabilmekte ve hatta devlet kademelerini ilgilendirir boyutlara yükselebilmektedir. Kutsal Kitap'a dayanarak kan ve organ naklini reddetmeleri ve son dönemde bunu büyük oranda bireylerin kararına bırakmaları kısmen bireysel tercih içeren yasaklara örnek olarak verilebilir.²¹⁰ Öte yandan vatan, bayrak, sancak, askerlik gibi kutsal değerleri reddetmeleri açısından Yehova'nın Şahitleri'nin zaman zaman faaliyet yürüttükleri devletlerle problemler yaşadıkları ve hukuki yaptırımlarla karşı karşıya kaldıkları görülmektedir.²¹¹ Askerlik görevini yerine getirmemelerini yine Kutsal Kitab'ın ayetlerini yorumlayarak “vicdani red” ve “tarafsızlık” ilkelerine

²⁰⁷ Aytən Mustafayeva, *Din və İctimai Təhlükəsizliyin Aktual Problemləri* (Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İnsan Hüquqları İnstitutu, 2011), 13.

²⁰⁸ “Yehova Şahidləri'nin Azərbaycanda Fəaliyyəti Təhlükəlidir”.

²⁰⁹ Babazade, *Missionerlik*, 37.

²¹⁰ Yasdıman, “Yehova'nın Şahitleri”, 608; Ahmet Turgut Tanrıverdi v.dğr., “Yehova Şahitleri'nin Kan ve Organ Nakline Bakış Açısı”, *Lokman Hekim Dergisi* 4/2 (2014): 3.

²¹¹ Yasdıman, “Yehova'nın Şahitleri”, 608.

dayandırdıklarını vurgulayan Yehova'nın Şahitleri, bu ilkenin, İsa Mesih'e dayanan vazgeçilmez bir yol olduğunu iddia etmektedirler.²¹² Dünya genelinde hareketin "vicdani red" adı altında askerlikten imtina etmesini devletler farklı şekillerde karşılamaktadırlar. Söz konusu tutumu kısaca vicdani reddi kabul eden ve etmeyen ülkeler olarak değerlendirebiliriz. Ermenistan²¹³, İtalya²¹⁴, Ukrayna²¹⁵, Güney Kore²¹⁶ ve Gürcistan gibi ülkeler hareketin vicdani red ilkesini kabul ederken, Azerbaycan²¹⁷, Türkmenistan²¹⁸, Kazakistan, Türkiye²¹⁹ ve Rusya gibi ülkeler ise bu yaklaşımı reddetmektedir.

Azerbaycan devleti ile Yehova'nın Şahitleri arasında karşılaşılan ihtilaf ve problemlere bakıldığında askerlik vazifesini yerine getirme-getirmeme meselesinde takınılan vicdani red tutumu, bölgede hareketin mensupları tarafından düzenlenen yasa dışı toplantılar ve bölgeye getirilmeye çalışılan literatür ve yürütülen misyon faaliyetleri gibi çeşitli hususlardan bahsedilebilir. Bu noktada farklı başlıklar altında kısaca bu hususlara işaret etmek istiyoruz.

²¹² "Tarafsızlık", *JW.ORG*, t.y., Erişim 14.02.2021 <https://wol.jw.org/tr/wol/d/r22/lp-tk/1101989249#h=1>.

²¹³ "Ermenistan Vicdani Ret Hakkını Nasıl Tanıdı?", *JW.ORG*, 2018, Erişim 14.02.2021 <https://www.jw.org/tr/haberler/hukuk/bolgelere-gore/ermenistan/vicdani-ret-hakkini-tanidi/>.

²¹⁴ "İtalya'da Vicdani Ret Hakkının Tanınmasında Yehova'nın Şahitlerinin Rolü", *JW.ORG*, 2020, Erişim 14.02.2021 <https://www.jw.org/tr/haberler/jw/bolgelere-gore/italya/%C4%B0italyada-Vicdani-Ret-Hakk%C4%B1n%C4%B1n-Tan%C4%B1nmas%C4%B1nda-Yehovan%C4%B1n-%C5%9Eahitlerinin-Rol%C3%BC/>.

²¹⁵ "Ukrayna'da Askeri Seferberlik Sırasında Vicdani Ret Hakkı Tanınıyor", *JW.ORG*, 2015, Erişim 14.02.2021 <https://www.jw.org/tr/haberler/hukuk/bolgelere-gore/ukrayna/savas-haberler-vicdani-retciler/>.

²¹⁶ "Güney Kore'de Vicdani Ret Nedeniyle Hapsedilen Bütün Yehova'nın Şahitleri Artık Özgür", *JW.ORG*, 2019, Erişim 14.02.2021 <https://www.jw.org/tr/haberler/jw/bolgelere-gore/guney-kore/G%C3%BCney-Korede-Vicdani-Ret-Nedeniyle-Hapsedilen-B%C3%BCt%C3%BCn-Yehovan%C4%B1n-%C5%9Eahitleri-Art%C4%B1k-%C3%96zg%C3%BCr/>.

²¹⁷ "Ermenistan Vicdani Ret Hakkını Nasıl Tanıdı?"

²¹⁸ "Türkmenistan Vicdan Özgürlüğü Hakkını Göz Ardı Ediyor", *JW.ORG*, 2018, Erişim 14.02.2021 <https://www.jw.org/tr/haberler/hukuk/bolgelere-gore/turkmenistan/vicdan-ozgurlugu-hakkini-goz-ardi-ediyor/>.

²¹⁹ "Türkiye Vicdani Ret Konusunda Avrupa Standartlarına Uymayı Reddediyor", *JW.ORG*, 2014, Erişim 14.02.2021 <https://www.jw.org/tr/haberler/hukuk/bolgelere-gore/turkiye/vicdani-retcilerin-haklari-cigneniyor/>.

2.5.1. Askerlik Vazifesinde Vicdani Red

Azərbaycan'da askerlik, 1992'de kabul edilen "Azərbaycan Cümhuriyyəti'ndə Askerliyə Davətin Əsasları Hakkında Azərbaycan Cümhuriyyəti'nin Kanunu" (Azərbaycan Respublikasında Hərbi Xidmətə Çağırışın Əsasları Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu) ilə düzenlenmiştir. Bu kanuna göre dini inancından dolayı askerlikten muafiyet söz konusu değildir.²²⁰ Yehova'nın Şahitləri dini inançları gereği askerlik görevinden imtina ettikleri için devlet ve hareket arasında zaman zaman problemlerin meydana geldiği tespit edilmiştir. Bir örnek olarak Emil Mehdeliyev ismine atıfta bulunulabilir. Azərbaycan'ın Berde şəhərində yaşayan və Yehova'nın Şahitləri'ne üye olan Mehdeliyev'in, 2018 yılında askerlik görevindən imtina ettiği için suçlu bulunduğu ifade edilmiştir. Məhkəmə, tutuklama kararı verməyə də, Mehdeliyev, ev hapsinə məhkum edilmiş və ölkəni tərk etmə sınırlaması getirilmişdir.²²¹

Aynı şəkildə Gəncə şəhərində vicdani reddən dolayı ev hapsi və fərqli sınırlandırmalara məruz kalan Vahid Ebilov'un, Gəncə məhkəməsinə, başvuru yaptığı, buradan sonuq alamayınca da AİHM'ye başvuruda bulunduğu ifade edilmektedir.²²² Vicdan reddindən dolayı AİHM'ye başvurular bununla sınırlı değildir. 2008-2015 illəri arasında AİHM'ye 4 başvurunun bulunduğu tespit edilmiştir. Söz konusu şikayətlər bir kısmı kardeş 5 kişiylə ilgilidir; Müşviq Məmmədov, Samir Hüseynov, Fərid Məmmədov, Fəhreddin Mirzəyev və Kamran Mirzəyev tərəflərindən olmuşdur. AİHM, Yehova'nın Şahitləri lehinə qərar vermiş və dövləti söz konusu bireylərə təzminat ödəməyə məhkum etmişdir. Ötə yandan AİHM, askerlik xidmətinin yerinə keçəbilecek alternativ bir xidmətin yürürlüğe girməsi və söz konusu düzenləmənin din

²²⁰ "Azərbaycan Respublikasında Hərbi Xidmətə Çağırışın Əsasları Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu", huquqiaktlar.gov.az, t.y., Erişim 16.02.2021 <http://huquqiaktlar.gov.az/StatementDetails.aspx?statementId=12542>.

²²¹ "Azərbaycan Hərbi Xidmətdən İmtina Edən Qardaşımızı Məhkum Edir", [JW.ORG](http://www.jw.org), 2018, Erişim 21.02.2021 <https://www.jw.org/az/xeberler/jw/region/azerbaycan/mehdiyev-emil-mehkum-edilir-20180824/>.

²²² "Azərbaycanda Əqidəsinə Görə Hərbi Xidmətdən imtina Edən Qardaşımız Ali Məhkəməyə Müraciət Edəcək", [JW.ORG](http://www.jw.org), 2018, Erişim 21.02.2021 <https://www.jw.org/az/xeberler/jw/region/azerbaycan/ali-mehkeme-apellyasiya-eqidesine-gore-herbi-xidmetden-imtina-etmek-20181217/>.

görevlileri ve dini eğitim veren okulların öğrencilerini kapsayacak şekilde hazırlanması noktasında bir karara imza atmıştır.²²³

Sonuç olarak her ne kadar Azerbaycan devleti vicdan red ve askerlikten imtina edilmesini kabul etmemiş olsa da, bölgede faaliyet yürüten Yehova'nın Şahitleri'nin AİHM yolu ile istediklerini elde ettikleri söylenebilir. Öte yandan Yehova'nın Şahitleri'nin devlet ve millet için en önemli vazifelerden biri olan askerlik görevini “günah” olarak lanse etmesi, hele ki Ermenistan ile aktif savaş halinde olan Azerbaycan halkı için asla kabul edilebilir bir durum değildir. İsmayılov, söz konusu durumda askerlikten imtina etmenin vatana ihanet olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır.²²⁴

2.5.2. Yasa Dışı Toplantılar

Daha önce işaret ettiğimiz üzere devlet tarafından alınan kararlara bağlı olarak Yehova'nın Şahitleri'nin bölgede sadece Bakü merkez binasında toplantı yapma hakkı bulunmaktadır. Fakat misyonerlik yaklaşımları gereği Yehova'nın Şahitleri'nin diğer büyük şehirlerde de toplantılar düzenleme çabalarından vazgeçmedikleri anlaşılmaktadır. Bunun üzerine kolluk güçlerinin zaman zaman hareketin toplantılarına baskınlar düzenlediklerine dair haberler söz konusudur. Bir örnek olarak DKİDK'nin verdiği bilgiye göre, Karadağ ilinin Lökbatan ilçesinde, Ağayeva Sevil isimli şahsa ait binada gerçekleştirilen izinsiz toplantı, polis baskını ile sonlandırılmış, 10'u çocuk 33 kişi gözaltına alınmış ve harekete ait birçok kitap ve yayına el konulmuştur.²²⁵

Yasa dışı toplantıların özellikle Gence şehrinde yoğunlaştığı, düzenlenen izinsiz toplantıların sık sık polis baskınına uğradığı ve bazı tutuklama ve gözaltıların

²²³ “AİHM Azərbaycandan Olan Beş Yehovanın Şahidinin Xeyrinə Qərar Qəbul Edib”, *JW.ORG*, 2019, Erişim 04.02.2021 <https://www.jw.org/az/xeberler/jw/region/azerbaycan/A%C4%B0HM-Az%C9%99baycandan-olan-be%C5%9F-Yehovan%C4%B1n-%C5%9Eahidinin-xeyrin%C9%99-q%C9%99rar-q%C9%99bul-edib/>.

²²⁴ İsmayılov, *Azərbaycanda Dini Məsələ: Təhidlər və Hədəflər*, 235.

²²⁵ “Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin Mətbuat Xidmətinin Məlumatı”, *www.dqdk.gov.az*, 2017, Erişim 18.02.2021 <http://www.dqdk.gov.az/az/view/news/3049/dini-qurumlarla-ish-uzre-dovlet-komitesinin-metbuat-xidmetinin-melumatı>.

olduğu belirtilmektedir.²²⁶ Yehova'nın Şahitleri, harekete ait yayınlarında 2010-2015 yılları arasında bölgede düzenlenen 8 toplantının polis baskını ile sonuçlandığını belirtmektedir. Söz konusu yayınlarda polis baskınlarının mahkeme kararı olmadan ve hiçbir geçerli sebep ortaya konulmadan gerçekleştirildiği, orada bulunan çocuk, yaşlı demeden herkesin tutuklandığı, tututlanan üyelerin avukatları ile iletişime geçmelerine izin verilmediği ve aynı gün mahkeme kurularak suçlu bulundukları gibi çeşitli iddialara yer verilmektedir.²²⁷

Yehova'nın Şahitleri, inanç ve ibadet özgürlüğüne işaret ederek Bakü'de olduğu gibi diğer şehirlerde de toplantılar düzenleme hakkı talep etmektedirler. Dini inanç özgürlüğü kanununun 21. maddesine dayanarak ibadetlerin ve dini ayinlerin vatandaşların evlerinde hiçbir engel olmadan gerçekleştirilebileceğini savunan hareketin mensupları, toplantılar düzenlemek istedikleri şehirlerde kanun gereği kayıt altına alınmaları gerektiğini, ancak devletin kayıt işlemini zorlaştırdığını, ertelediğini ve bazen de tamamıyla reddettiğini iddia etmektedirler. Bu bağlamda örneğin, Gence'de 2010 yılından günümüze dek DKİDK'ne başvuru yaptıklarını, fakat başvurularının reddedildiğini dile getirmektedirler.²²⁸

2.5.3. Diğer İhtilaf ve Çatışmalar

Yehova'nın Şahitleri ve Azerbaycan devleti arasındaki ihtilaf, askerlik noktasında benimsenen vicdani red ve düzenlenen yasa dışı toplantılar ile sınırlı kalmamaktadır. Ayrıca ülkeye sokulan ve dağıtılmaya çalışılan literatürün devletin denetiminde ve sınırlamasında olması ve yürütülen misyonerlik faaliyetleri gibi hususlar da iki taraf arasında ihtilaflara neden olmaktadır.

²²⁶ “Dini Görüşlerde İştirak Etdiyi Üçün Rəşad Niftəliyevə Cərimə Kəsilib və Həbs Olunub”, *JW.ORG*, 2015, Erişim 18.02.2021 <https://www.jw.org/az/xeberler/huquq/region-uzre/azerbaycan/g%C9%99nc%C9%99-dini-azadl%C4%B1%C4%9F%C4%B1n-pozulmas%C4%B1-r%C9%99%C5%9Fad/>.

²²⁷ “Dini Görüşlərin Keçirilməsinə Əngəl Törədilir”, *JW.ORG*, 2015, Erişim 18.02.2021 <https://www.jw.org/az/xeberler/huquq/region-uzre/azerbaycan/g%C9%99nc%C9%99-dini-azadl%C4%B1%C4%9F%C4%B1n-pozulmas%C4%B1-r%C9%99%C5%9Fad/>.

²²⁸ “Qeydiyyat Mütəəddir, Amma Qeydiyyatdan Keçmək Mümkün Deyil”, *JW.ORG*, 2015, Erişim 19.02.2021 <https://www.jw.org/az/xeberler/huquq/region-uzre/azerbaycan/g%C9%99nc%C9%99-dini-azadl%C4%B1%C4%9F%C4%B1n-pozulmas%C4%B1-r%C9%99%C5%9Fad/>.

Azerbaycan’da, ÷lkeye giren literat÷re sınırlamanın koyulduğu ve böl÷cölük politikası güden kitap ve broşürlerin bölgeye girmesine izin verilmediğine daha önce işaret etmiştik. DKİDK’nın ifade ettiğine göre, yurtdışından yasa dışı yollarla ÷lkeye getirilen kitaplar gençleri kendi etkisi altına almakta ve yerli halkı dininden ve adetlerinden uzaklaştırmaktadır.²²⁹ Yehova’nın Şahitleri’nin kitap ve broşürleri de devlet tarafından tehlikeli olarak nitelendirilmekte ve çoğu zaman söz konusu literat÷re el konulduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık hareketin mensuplarının 2011 ve 2012 yılları arasında hem kitap ve broşürlerinin ÷lkeye girişine hem de özgürce toplantı düzenlemelerine izin verilmesi noktasında AİHM’ye çeşitli başvurularda bulunduğu gör÷lmektedir. 2020 yılına gelindiğinde söz konusu başvuruların sonuçlandığı ve Yehova’nın Şahitleri lehine bazı kararların alındığı ifade edilmektedir. Öte yandan Yehova’nın Şahitleri de son yıllarda Azerbaycan devletinin kendilerine daha iyi davrandığını ve haklarının korunduğunu bildirmektedirler.²³⁰

Yehova’nın Şahitleri’nin Azerbaycan topraklarında yürütmeye çalıştığı misyonerlik faaliyetlerinin devlet tarafından kontrol altında tutulması ve hareketin mensuplarının yürütmeye çalıştıkları faaliyetler nedeniyle iki taraf arasında anlaşmazlık ve hatta gerginliklerin yaşandığı anlaşılmaktadır. Bu kapsamda en çok ses getiren olay olarak bölgede faaliyet yürüten Valide Cebrayilova ve İrina Zaharçenko’nun haksız yere 11 ay hapis cezasına çarptırıldığı iddiasına atıfta bulunmak gerekir. Yehova’nın Şahitleri’nin kendi yayınlarında verdiği bilgiye göre, 5 Aralık 2014 tarihinde Bakü’de Kutsal Kitap’ın inançlarını insanlarla paylaşan Cebrayilova ve Zaharçenko, polis tarafından durdurulmuş ve gözaltına alınmış Şubat 2015’te de izinsiz dini literatür dağıttıkları gerekçesiyle suçlu bulunmuşlardır.²³¹

²²⁹ “Gündüz İsmayilov: “Dini Ayrı-Seçkilik Salan Kitaplar Ölkəyə Gətirilə Bilməz”, www.dqdk.gov.az, 2016, Erişim 21.02.2021 <http://www.dqdk.gov.az/az/view/news/2315/gunduz-ismayilov-dini-ayri-sechkilik-salan-kitaplar-olkeye-getirile-bilmez>.

²³⁰ “AİHM-nın Azərbaycandakı Dindəşlarımızla Bağlı Son Qərarları”, [JW.ORG](http://www.jw.org/az/xeberler/jw/region/azerbaycan/A%C4%B0HM-n%C4%B1n-Az%C9%99rbaycandak%C4%B1-dində%C5%9Flar%C4%B1m%C4%B1zla-ba%C4%9Fl%C4%B1-son-q%C9%99rarlar%C4%B1/), 2020, Erişim 21.02.2021 [https://www.jw.org/az/xeberler/jw/region/azerbaycan/A%C4%B0HM-n%C4%B1n-Az%C9%99rbaycandak%C4%B1-dində%C5%9Flar%C4%B1m%C4%B1zla-ba%C4%9Fl%C4%B1-son-q%C9%99rarlar%C4%B1/](http://www.jw.org/az/xeberler/jw/region/azerbaycan/A%C4%B0HM-n%C4%B1n-Az%C9%99rbaycandak%C4%B1-dində%C5%9Flar%C4%B1m%C4%B1zla-ba%C4%9Fl%C4%B1-son-q%C9%99rarlar%C4%B1/).

²³¹ “Yehovanın Şahidləri Azərbaycanı Haqsızlığa Son Qoymağa Səsləyir”, [JW.ORG](http://www.jw.org/az/xeberler/huquq/region-uzre/azerbaycan/dini-haq%C4%B1zl%C4%B1%C4%9Fa-son/#content), 2015, Erişim 21.02.2021 [https://www.jw.org/az/xeberler/huquq/region-uzre/azerbaycan/dini-haq%C4%B1zl%C4%B1%C4%9Fa-son/#content](http://www.jw.org/az/xeberler/huquq/region-uzre/azerbaycan/dini-haq%C4%B1zl%C4%B1%C4%9Fa-son/#content).

Mahkemeye kadar tutuklu kaldıkları süre ile toplam aldıkları ceza birleşince 11 ay hapiste tutulan iki isim, 2016 yılında hareketin AİHM ve Birleşmiş Milletler Teşkilatı nezdinde yaptığı çeşitli başvurular sonucunda yeniden yargılanmış ve 7000 Azerbaycan manatı para cezasına çarptırılmıştır. Hapis yattıkları 11 aylık süre göz önüne alınarak para cezasının düşürüldüğü ifade edilmektedir.²³²

Yehova'nın Şahitleri alınan kararla yetinmeyerek tekrar AİHM ve BMT'ye başvurularda bulunarak söz konusu iki üyenin hem sağlık hem de psikolojik bakımdan yıprandıklarını gerekçe göstererek devlete tazminat davası açmıştır. Söz konusu davaların sonucunda devletin, Cebraylova ve Zaharçenko'ya tazminat ödemesi doğrultusunda karar alındığı belirtilmektedir.²³³

²³² “Azərbaycan İrina Zaxarçenko və Validə Cəbrayilovanı İttiham Edir və Azadlığa Buraxır”, *JW.ORG*, 2016, Erişim 21.02.2021 <https://www.jw.org/az/xeberler/huquq/region-uzre/azerbaycan/g%C3%BCn%C4%B1z-qad%C4%B1nlar-ittiham-olunur/>.

²³³ “Azərbaycan Ali Məhkəməsi İrina Zaxarçenko və Validə Cəbrayilovaya Kompensasiya Ödənilməsinə Dair Qərarı Qüvvədə Saxlayır”, *JW.ORG*, 2018, Erişim 21.02.2021 <https://www.jw.org/az/xeberler/huquq/region-uzre/azerbaycan/mehkeme-kompensasiyan%C4%B1-quvvədə-saxlayir-20180508/>.

SONUÇ

Azerbaycan toprakları hâkimiyetine girdiği ve ayrıca komşu olduğu devletler nedeniyle tarih boyu birçok dini değişim geçirmiş ve onlarca dini inanca ev sahipliği yapmışsa da uzun bir süre Sovyet yönetimi altında yaşamak zorunda kalan halkın, dini ve manevi düşüncelerden uzaklaştırıldığı da bilinmektedir. Özellikle Sovyetler döneminde uygulanan politikalara ve yaşanan tüm sıkıntılara rağmen Azerbaycan halkının dine olan bağlılığının tam manası ile hiçbir zaman koparılamadığını da ifade etmek mümkündür.

Sovyetler Birliği'nin egemenliğinde kaldığı süre boyunca oluşan dini ve manevi boşluğu doldurmaya yönelik olarak bağımsızlık sonrası Azerbaycan devleti tarafından çeşitli adımların atıldığı görülmektedir. Bu doğrultuda anayasa ile vatandaşların din ve vicdan hürriyetinin güvence altına alınmasının yanı sıra Azerbaycan devlet politikasının önemli ve vazgeçilmez bir unsuru haline gelen çok kültürlü siyasete de işaret edilebilir.

Gerek Azerbaycan halkının Sovyetler Birliği yönetimi altında maruz kaldığı durum ve dinden uzaklaştırılma faaliyetleri gerekse bağımsızlık sonrası Azerbaycan devleti tarafından atılan adımların, söz konusu bölgeyi Hristiyan misyonerler ve yeni dini hareketlerin mensupları için faaliyet yürütülebilecek bir hedef haline getirdiği söylenebilir. Nitekim bu bağlamda bölgede öteden beri hem Hristiyan misyonerlerin hem de Moonculuk, Hare Krişna ve Yehova'nın Şahitleri gibi bazı hareketlerin mensuplarının faaliyet yürüttükleri tespit edilmiştir.

Özelde faaliyetlerini tespit etmeye çalıştığımız Yehova'nın Şahitleri hareketinin XX. yüzyılın başlarından itibaren Azerbaycan topraklarında faaliyetlerine rastlandığı anlaşılmaktadır. SSCB döneminden günümüze kadar bazen azalan bazen de artan bir şekilde faaliyetlerini sürdüren hareketin, Azerbaycan'ın bağımsızlığıyla beraber misyon faaliyetlerini daha rahat bir şekilde gerçekleştirmeye başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim kaynaklarda yer verildiği üzere 2019 yılı itibarıyla hareketin bölgedeki taraftar sayısı 1500'e yaklaşmış durumdadır.

Temiz ve güzel giyimli ikişer gruplar halinde faaliyet yürüten Yehova'nın Şahitleri'nin genel stratejileri gereği en önemli yayınları olan "Gözcü Kulesi" ve "Uyanış" dergileri ile kendi tanıtımlarını yaptıkları bir takım kitap, kitapçık ve dergiler dağıttıkları anlaşılmaktadır. Bölgede ortaya çıktığı ilk yıllarda yayınlarını Rusca olarak hazırlayıp dağıtan hareket, yakın dönemden itibaren yayınlarını Azerbaycan Türkçesiyle de basmaya başlamıştır. Azerbaycan devleti, bağımsızlığını ilan ettiği ilk yıllarda uyguladığı politika gereği bir takım yayınların ülkeye girişine sınırlama getirmiş ve belli şartlar koymuştur. Bu sınırlamadan Yehova'nın Şahitleri hareketi de etkilenmişse de ilerleyen yıllarda devlet nezdinde attıkları adımlar ve AİHM'ye açtıkları davaların sonucunda yayınlarının Azerbaycan Türkçesiyle yayınlanması ve ülkeye sokulması bağlamında hareketin mensuplarının devletin iznini elde etmeyi başardıkları görülmektedir.

Yehova'nın Şahitleri'nin bölgede temas kurduğu bazı insanlarla yaptığımız görüşmelerden elde ettiğimiz bilgilere göre, hareketin mensupları bölgede insanlarla diğer dinlerin yanlışlığına dair birtakım bilgiler paylaşmakta ve Yehova'nın Şahitleri'ne katılan bireylerin hayatlarında yaşanan olumlu değişimleri örnek vererek onları kendi inançlarına katılmaya davet etmektedir. Ayrıca bazı bölgelerde insanlara iş ve ücretsiz seyahat imkanları sundukları yönünde bilgiler edinilmiştir ki bu durumun insanların tercihlerini etkileme noktasında önemli hususlar oldukları söylenebilir.

Yehova'nın Şahitleri bölgede yürüttükleri faaliyetler neticesinde harekete ilgi duyan insanlara ücretsiz Kutsal Kitap dersleri gibi kurslar da sunmakta; ayrıca Yehova'nın Şahitleri'ni daha iyi tanımak isteyenleri de toplantı salonlarına davet etmektedirler. Bu toplantılarda anlatılanlardan etkilenen bazı vatandaşların harekete üye olduğu da tespit edilmiştir.

Her ne kadar devlet tarafından resmi olarak tanınsa da, Yehova'nın Şahitleri sadece Bakü'de faaliyet yürütme ve toplantı düzenleme hakkına sahiptir. Bu durum hareketi en çok rahatsız eden hususların başında gelmektedir. Buna karşılık hareketin, Gence ve Lenkeren gibi büyük şehirlerde de gizli toplantılar düzenledikleri anlaşılmaktadır. Hareketin bölgedeki temsilcileri söz konusu şehirlerde de resmi olarak faaliyet yürütebilme izni için mücadele etmektedirler. Devlet, hareketin bu yöndeki

taleplerini hali hazırda beklemede tutmakta ve cevapsız bırakmaktadır. Bundan dolayıdır ki söz konusu şehirlerde düzenlenen bazı yasa dışı toplantılar emniyet güçleri tarafından takip edilerek toplantılara katılanlar hakkında yasal işlemler yapılmıştır ve yapılmaya da devam etmektedir. Bu gelişmelerin Yehova'nın Şahitleri ile devlet arasında zaman zaman ihtilaflara ve AİHM'ye götürülen davalara yol açtığı görülmektedir. Aynı şekilde askerlik yapmaktan imtina ederek benimsedikleri “vicdani red” anlayışı da hareketi devlet ile karşıya getiren hususlardan biridir. Bu konuda da AİHM'ye açılan çeşitli davaların sonucunda hareketin mensuplarının istediklerini elde ettikleri söylenebilir.

Kapı kapı dolaşarak yürüttükleri misyonerlik faaliyetleri ile tüm dünyada adından söz ettiren Yehova'nın Şahitleri'nin aynı yaklaşımı Azerbaycan'da da sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bu noktada faaliyet yürüttükleri şehirlerdeki halkı adeta bezdirme noktasına geldikleri ve bundan dolayı Yehova'nın Şahitleri'nin toplum tarafından hoş karşılanmadığı ve hatta birçok araştırmacı tarafından tehlikeli olarak nitelendirildiği tespit edilmiştir.

Bu son nokta dikkate alındığında gerek Yehova'nın Şahitleri gerekse benzeri oluşumların bölgedeki faaliyetleri hakkında yeterli akademik çalışmanın bulunmayışı önemli bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda bölgede faaliyet gösteren dini grupların daha detaylı bir şekilde incelemeye tabi tutulması ve güncel çalışmaların yapılması önem arz etmektedir. Çalışmamızın bu noktada iki hususa katkı sağlayacağı söylenebilir; Birincisi, Yehova'nın Şahitleri hareketi ve faaliyetleri hakkında bölge halkı arasında var olan bilgisizliğin giderilmesi katkı sağlayacaktır. İkincisi, hem alana hem de yeni yapılacak çalışmalara kapı aralayacağını umuyoruz.

KAYNAKÇA

- Acar, Hatice. “Yehova Şahitleri ve Türkiye’deki Misyon Faaliyetleri Antalya Örneği”. *Kesit Akademi Dergisi* 5/20 (2019): 281-296.
- Ailə Xoşbəxtliyinin Sirri. 2012.
- Ankerberg, John - Weldon, John - Burroughs, Dillon. *The Facts of the Jehovah’s Witnesses*. Oregon: Harvest House Publishers, 2008.
- Aslanova, Sevinc. *Krişnacılık ve Azərbaycan’daki Faaliyyətləri Üzerine Bir Araştırma*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2000.
- Aydın, Mahmut. *Anahtarlarıyla Dinler Tarihi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2013.
- Aydın, Mehmet. *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*. Konya: NKM, 2005.
- Babayeva, Mənsümə. “Qəhrəmanlıq Tariximizin 20 Yanvar Səhifəsi”. *İki Sahil*. 2016.
- Babazade, Orxan. *Missionerlik*. Bakı: Elm və Təhsil, 2014.
- Bıyık, Mustafa. “Yeni Dünya Düzenine Küresel Bir Din Modeli: Moonculuk”. *Milət və Nihal* 1/1 (2003): 93-114.
- Bünyadov, Şövqi. *20 Yanvar Hadisəsi və Aprel Döyüşlərinin Milli Ruhumuzun İnkişafındakı Rolü*. Bakı: Zərdabi LTD, 2017.
- Bünyadov, Ziya. *Azərbaycan VII-XI Əsrlərdə*. Trc. Cabbar Cabbarov - Həsən Əlizadə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
- Bünyadov, Ziya. *Dinlər Təriqətlər və Məzhəplər*. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
- Bünyadov, Ziya - Yusifov, Yusif. *Azərbaycan Tarixi*. Bakı: Çıraq Nəştiyyatı, 2007.
- Chryssides, George D. *Jehovah’s Witnesses: Continuity and Change*. Routledge: Routledge University Press, 2016.
- Çengil, Zehra. “Azərbaycan’da Yahudi Toplumu İsrail’dekiler Kadar Rahat”. *Şalom Gazetesi*. 2019.
- Chryssides, George D. *The A to Z of Jehovah’s Witnesses*. UK: Scarecrow Press Inc., 2009.
- Duman, Eşref. *Azərbaycan’a Yönelik İlk İslami Fəthlər*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2008.

- Əlizadə, Anar. *Azərbaycanda Xristianlıq Keçmişdən Bu Günə*. Bakı: Elm və Təhsil, 2016.
- Göl, Hacer. "Geçmişten Günümüze Azerbaycan". *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/1 (2016): 153-170.
- Gözətci Qülləsi*. 1/3, 2003.
- Gözətci Qülləsi*. 15/8, 2009.
- Gözətci Qülləsi*. 1/10, 2010.
- Gözətci Qülləsi*. 1/11, 2006.
- Gözətci Qülləsi*. 1/7, 2015
- Gözətci Qülləsi*. 15/7, 2015.
- Gözətci Qülləsi*. 1/4, 2015.
- Gözətci Qülləsi*. 3, 2021
- Hasanov, Behrem. *Sovyet Kuşağından Sovyet Sonrası Kuşağına Azərbaycan'da Din*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.
- Holden, Andrew. *Jehovah's Witnesses Portrait of Contemporary Religious Movement*. London: Routledge, 2003.
- Hüseynov, Sakit. *Azərbaycanda Dini Tolerantlıq Mədəniyyəti: Tarix və Müasirlik*. Bakı: Təknur, 2012.
- İpek, Ali. *İlk İslami Dönemde Azerbaycan (623-750)*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1999.
- İskəndərli, Cabir. *Azərbaycanda Qeyri Ənənəvi Dinlər və Təriqətlər*. Bakı: Apastorff MMC, 2011.
- İsmayılov, Gündüz. *Azərbaycanda Dini Məsələ: Təhidlər və Hədəflər*. Bakı: DQİDK, 2016.
- Kanık, Cengiz. "Batıda Ortaya Çıkan Yeni Dini Hareketlere Genel Bir Bakış". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/17 (2017): 175-188.
- Knox, Zoe. *Jehovah's Witnesses and the Secular World from the 1870s to Present*. London: palgrave macmillan, 2018.
- Köse, Ali. *Milenyum Tarikatları*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.

- Mahmudov, Mehemmed. *Bağımsızlıktan Sonra Azərbaycan'da Dini Gelişmeler*. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2004.
- Məmmədov, Nəhid, ed. *Azərbaycanda Ənənəvi Din*. Bakı: DQİDK, 2014.
- Məsihi Həyat və İbadəti*. 2021.
- Musayeva Musa Qızı, Şəhla. "Azərbaycanda Din-Dövlət Münasibətləri". *Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi*. 14 (2010): 207-225.
- Mustafayeva, Aytən. *Din və İctimai Təhlükəsizliyin Aktual Problemləri*. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İnsan Hüquqları İnstitutu, 2011.
- Mutallimova, Aliya. "Yedinci Gün Adventistləri". *Yeni Dini Həreketlər Ansiklopedisi*. 604-605. İstanbul: Okur Akademi Yayınları, 2020.
- Müqəddəs İbadətimiz*. 2003.
- Müqəddəs İbadətimiz*. 2012.
- Müqəddəs İbadətlərimiz*. 2002.
- Najafov, Akram. *Azərbaycan Halk İnanışları*. Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2019.
- Nichols, Larry A. - Mather, George A. - Schmidt, Alvin J. *Encyclopedic Dictionary of Cults, Sects, and World Religions*. Zondervan, 2006.
- Nuriyev, Rüstəm. *Sovyet Hakimiyyətinin İlk Yıllarında (1920-1950 Yılları Arasında) Azərbaycan'da Dini Həyat*. Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2019.
- Osmanov, Jabir. *Tarihtən Günümüze Azərbaycan'da Hristiyan Misyonerlik və Digər Misyoner Gruplar*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2015.
- Oyanın!*, 3, 2016.
- Oyanın!*, iyul sentyabr, 2013.
- Oyanın!*, 1, 2020.
- Paşaoğlu, Sarkis. *Tarih ve Öğretileriyle Yehova'nın Şahitleri*. İstanbul: GDK Yayın, 2016.
- Rafet Özkan, Ali. "Hare Krişna". *Yeni Dini Həreketlər Ansiklopedisi*. 215-219. İstanbul: Okur Akademi Yayınları, 2020.

- Reed, David A. *Answering Jehovah's Witnesses: Subject by Subject*. United States of America: Baker Books, 1996.
- Saliba, John A, ed. *Understanding New Religious Movements*. New York: Altamira Press, 2003.
- Sayar, Süleyman. "Türkçe Literatürde Yehova Şahitleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 4/4 (1992): 281-292.
- Şimşir, Bilal N. "Azerbaycan: Kızıldordu'nun Azerbaycan'ı İşgali ve Türkiye'nin Tepkisi (Ocak 1990)". *Atatürk Dergisi* 1/1 (2012): 57-93.
- Tagaev, Maisalbek. *Kırgızistan'da Yehova Şahitleri*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2014.
- Tanrıverdi, Ahmet Turgut - Tanrıverdi, Gülşah - Yalçın, Sibel Öner - Torun, Serap. "Yehova Şahitleri'nin Kan ve Organ Nakline Bakış Açısı". *Lokman Hekim Dergisi* 4/2 (2014): 1-7.
- Tanyu, Hikmet. *Yehova Şahitleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1980.
- Taşkilad (od)*. 2019.
- Turan, Süleyman, ed. *Misyonerlik Trendleri ve Stratejileri*. Ankara: STS Yayınları, 2014.
- Turan, Süleyman - Battal, Emine, ed. *Yeni Dini Hareketler Ansiklopedisi*. İstanbul: Okur Akademi Yayınları, 2020.
- Turan, Süleyman - Sancar, Faruk, ed. *Nedenleri ve Niçinleriyle Yeni Dini Hareketler*. İstanbul: Okur Akademi Yayınları, 2018.
- Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*. Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.
- Uluç, Özlem. *Yeni Dini Hareketler*. İstanbul: Yarın Yayınları, 2013.
- Wimbush, Enders S. *Stratejik Açından Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*. Trc. Yuluğ Tekin Kurat. Ankara: Yeni Forum, 1988.
- Yasdıman, Hakkı Şah. "Yehova Şahitleri'nin Teşkilat Yapısı ve Türkiye'deki Faaliyetleri (1)". *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*. XXI (2005): 193-221.
- Yasdıman, Hakkı Şah. "Yehova Şahitleri'nin Teşkilat Yapısı ve Türkiye'deki Faaliyetleri (2)". *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*. XXII (2005): 115-133.

Yasdıman, Hakkı Şah. “Yehova’nın Şahitləri”. *Yeni Dini Hareketler Ansiklopedisi*. 606-610. İstanbul: Okur Akademi Yayınları, 2020.

Yehova Allahın Müasir Xalqı. 2018.

Yunusov, Arif. *Azərbaycanda İslam*. Bakı: Sülh və Demokratiya İnstitutu, 2004.

Zamanov, Elcin. *Sovyetlər Döneminde Azərbaycan’da Eğitim Hareketləri*. Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2014.

İnternet Siteleri

“AİHM Azərbaycandan Olan Beş Yehovanın Şahidinin Xeyrinə Qərar Qəbul Edib”. *JW.ORG*. 2019. Erişim 04.02.2021.

<https://www.jw.org/az/xeberler/jw/region/azerbaycan/A%C4%B0HM-Az%C9%99rbaycandan-olan-be%C5%9F-Yehovan%C4%B1n-%C5%9Eahidinin-xeyrin%C9%99-q%C9%99rar-q%C9%99bul-edib/>.

“AİHM-nın Azərbaycandakı Dindəşlarımızla Bağlı Son Qərarları”. *JW.ORG*. 2020. Erişim 21.02.2021.

<https://www.jw.org/az/xeberler/jw/region/azerbaycan/A%C4%B0HM-n%C4%B1n-Az%C9%99rbaycandak%C4%B1-dinda%C5%9Flar%C4%B1m%C4%B1zla-ba%C4%9Fl%C4%B1-son-q%C9%99rarlar%C4%B1/>.

“Armageddon Mühəribəsi Nədir?” *JW.ORG*. t.y. Erişim 07.01.2021. <https://www.jw.org/az/muqeddes-kitab-telimleri/suallar/armageddon-m%C3%BCharib%C9%99si>.

Aqarunov, Mixail. “Dağ Yəyudiləri’nin Tarixi”. *kayzen.az*. t.y. Erişim 17.06.2021 <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-tarixi/2492/da%C4%9F-y%C9%99hudil%C9%99rinin-tarixi.html>.

Aslanlı, Emin. “Azərbaycan’da Yehova Şahidləri Necə Təşkilatlanır”. *Axar.az*. 2014. Erişim 01.01.2021. <https://axar.az/news/gundem/36021.html>.

“Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi Azərbaycandakı Yehovanın Şahidlərinin Xeyrinə İki Qərar Çıxarıb”. *www.jw.org*. t.y. Erişim 30.12.2020. <https://www.jw.org/az/xeberler/jw/region/azerbaycan/Avropa-%C4%B0nsan->

H%C3%BCquqlar%C4%B1-M%C9%99hk%C9%99m%C9%99si-Az%C9%99rbaycandak%C4%B1-Yehovan%C4%B1n-%C5%9Eahidl%C9%99rinin-xeyrin%C9%99-iki-q%C9%99rar-%C3%A7%C4%B1xar%C4%B1b/.

“‘Azərbaycan’ İsmnin Kökeni Ve Anlamı”. *altayli.net*. t.y. Erişim 20.05.2020.
<https://www.altayli.net/azerbaycan-isminin-kokeni-ve-anlami.html>.

“Azərbaycan Ali Məhkəməsi İrina Zaxarçenko və Validə Cəbrayıllovaya Kompensasiya Ödənilməsinə Dair Qərarı Qüvvədə Saxlayır”. *JW.ORG*. 2018. Erişim 21.02.2021. <https://www.jw.org/az/xeberler/huquq/region-uzre/azerbaycan/mehkeme-kompensasiyan%C4%B1-quvvede-saxlayir-20180508/>.

“Azərbaycan Hərbi Xidmətdən İmtina Edən Qardaşımızı Məhkum Edir”. *JW.ORG*. 2018. Erişim 21.02.2021. <https://www.jw.org/az/xeberler/jw/region/azerbaycan/mehdiyev-emil-mehkum-edilir-20180824/>.

“Azərbaycan İrina Zaxarçenko və Validə Cəbrayılovanı İttiham Edir və Azadlığa Buraxır”. *JW.ORG*. 2016. Erişim 21.02.2021. <https://www.jw.org/az/xeberler/huquq/region-uzre/azerbaycan/g%C3%BCnahl%C4%B1z-qad%C4%B1nlar-ittiham-olunur/>.

“Azərbaycan Respublikasında Hərbi Xidmətə Çağırışın Əsasları Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”. *huquqiaktlar.gov.az*. t.y. Erişim 16.02.2021.
<http://huquqiaktlar.gov.az/StatementDetails.aspx?statementId=12542>.

“Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası”. *www.e-qanun.az*. t.y. Erişim 12.07.2020. <http://www.e-qanun.az/framework/897>.

“Azərbaycanda Əqidəsinə Görə Hərbi Xidmətdən imtina Edən Qardaşımız Ali Məhkəməyə Müraciət Edəcək”. *JW.ORG*. 2018. Erişim 21.02.2021. <https://www.jw.org/az/xeberler/jw/region/azerbaycan/ali-mehkeme-apellyasiya-eqidesine-gore-herbi-xidmetden-imtina-etmek-20181217/>.

- “Azərbaycan'da Mövcut Dinlər”. *www.mct.gov.az*. t.y. Erişim 27.09.2020.
http://mct.gov.az/az/din?fbclid=IwAR0Y999648aOLjpYEmX1_aCBwbFCIgzOAUBgEUWPNg0h8MleiM3ShS2B3Io.
- “Azərbaycan'da Tarixi Toplantı”. *JW.ORG*. 2019. Erişim 14.01.2021.
<https://www.jw.org/az/xeberler/jw/region/azerbaycan/Az%C9%99rbaycanda-tarixi-toplant%C4%B1/>.
- “Azərbaycanda Xristianlıq”. *www.multikulturalizm.gov.az*. t.y. Erişim 05.10.2020.
<http://multikulturalizm.gov.az/post/1130/azerbaycanda-xristianliq.html>.
- “Azərbaycan'da Yehova Şahidləri Yenidən Fəallaşıb”. *aznews.az*. 2015. Erişim 07.01.2021. <https://www.aznews.az/news/cemiyyet/76890.html>.
- “Bakı'da Krişna Dini Necə Yaşanır? Sənədli Film”. <https://www.youtube.com>. t.y. Erişim 10.04.2021. <https://www.youtube.com/watch?v=-u5IS9gCdI>.
- “Broşürlər”. *JW.ORG*. t.y. Erişim 08.02.2021. <https://wol.jw.org/az/wol/library/r81/lp-ajr/b%C3%BCt%C3%BCn-n%C9%99%C5%9Fr%C9%99r/bro%C5%9F%C3%BCrl%C9%99r>.
- Büyükqara, Mehmet Ali. “Vehhabilik”. <https://islamansiklopedisi.org.tr>. t.y. Erişim 05.04.2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vehhabilik>.
- “Dağ Yahudilərinin Qısa Tarixi”. *www.yahudi.az*. t.y. Erişim 21.05.2020.
<http://yahudi.az/index.php?newsid=52>.
- “Din”. *preslib.az*. t.y. Erişim 22.05.2020.
https://files.preslib.az/projects/remz/pdf/atr_din.pdf.
- “Dini Ayırı-Seçkilik Salan Kitablar Ölkəyə Gətirilə Bilməz”. *www.dqdk.gov.az*. 2016. Erişim 30.12.2020. <http://www.dqdk.gov.az/az/view/news/2315/gunduz-ismayilov-dini-ayri-sechkilik-salan-kitablar-olkeye-getirile-bilmez>.
- “Dini Etiqad Azadlığı Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”. *www.e-qanun.az*. 1992. Erişim 12.07.2020. <http://www.e-qanun.az/framework/7649>.
- “Dini Görüşlərdə İştirak Etdiyi Üçün Rəşad Niftəliyevə Cərimə Kəsilib və Həbs Olunub”. *JW.ORG*. 2015. Erişim 18.02.2021.
<https://www.jw.org/az/xeberler/huquq/region->

- uzre/azerbaycan/g%C9%99nc%C9%99-dini-azadl%C4%B1%C4%9F%C4%B1n-pozulmas%C4%B1-r%C9%99%C5%9Fad/.
- “Dini Görüşlərin Keçirilməsinə Əngəl Törədilir”. *JW.ORG*. 2015. Erişim 18.02.2021.
<https://www.jw.org/az/xeberler/huquq/region-uzre/azerbaycan/g%C9%99nc%C9%99-dini-azadl%C4%B1%C4%9F%C4%B1n-pozulmas%C4%B1-r%C9%99%C5%9Fad/>.
- “Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin Mətbuat Xidmətinin Məlumatı”.
www.dqdk.gov.az. 2017. Erişim 18.02.2021.
<http://www.dqdk.gov.az/az/view/news/3049/dini-qurumlarla-ish-uzre-dovlet-komitesinin-metbuat-xidmetinin-melumatı>.
- “Dünya Çapında Kaç Yehova'nın Şahidi Var?” *JW.ORG*. Erişim 29.10.2019.
<https://www.jw.org/tr/yehovanin-sahitleri/sss/kac-yehovanin-sahidi-var/>.
- “Ermenistan Vicdani Ret Hakkını Nasıl Tanıdı?” *JW.ORG*. 2018. Erişim 14.02.2021.
<https://www.jw.org/tr/haberler/hukuk/bolgelere-gore/ermenistan/vicdani-ret-hakkini-tanidi/>.
- “Gözetçi Qülləsi 2021”. *JW.ORG*. t.y. Erişim 07.02.2021.
<https://wol.jw.org/az/wol/library/r81/lp-ajr/b%C3%BCt%C3%BCn-n%C9%99%C5%9Frl%C9%99r/g%C3%B6z%C9%99t%C3%A7i-q%C3%BCll%C9%99si/g%C3%B6z%C9%99t%C3%A7i-q%C3%BCll%C9%99si-2021>.
- “Gözetçi Qülləsi, Müqəddəs Kitab və Traktatlar Cəmiyyəti nədir?” *JW.ORG*. t.y.
Erişim 24.01.2021. <https://www.jw.org/az/yehovanin-sahidleri/sual-cavab/g%C3%B6z%C9%99t%C3%A7i-q%C3%BCll%C9%99si-c%C9%99miyy%C9%99ti/>.
- “Gündüz İsmayilov: “Dini Ayırı-Seçkilik Salan Kitablar Ölkəyə Gətirilə Bilməz”.
- www.dqdk.gov.az*. 2016. Erişim 21.02.2021.
<http://www.dqdk.gov.az/az/view/news/2315/gunduz-ismayilov-dini-ayri-sechkilik-salan-kitablar-olkeye-getirile-bilmez>.
- “Güney Kore’de Vicdani Ret Nedeniyle Hapsedilen Bütün Yehova’nın Şahitleri Artık Özgür”. *JW.ORG*. 2019. Erişim 14.02.2021.

<https://www.jw.org/tr/haberler/jw/bolgelere-gore/guney-kore/G%C3%BCney-Korede-Vicdani-Ret-Nedeniyle-Hapsedilen-B%C3%BCt%C3%BCn-Yehovan%C4%B1n-%C5%9Eahitleri-Art%C4%B1k-%C3%96zg%C3%BCr/>.

“İki Əsr Azərbaycan Bahai İcmasının İnkişafı”. <https://www.azerbaycan-bahai-icmasi.org/>. t.y. Erişim 30.05.2020. <https://www.azerbaycan-bahai-icmasi.org/iki-esr-azerbaycan-behai-icmasinin-inkis>.

“İtalya’da Vicdani Ret Hakkının Tanınmasında Yehova’nın Şahitlerinin Rolü”. *JW.ORG*. 2020. Erişim 14.02.2021. <https://www.jw.org/tr/haberler/jw/bolgelere-gore/italya/%C4%B0talyada-Vicdani-Ret-Hakk%C4%B1n%C4%B1n-Tan%C4%B1nmas%C4%B1nda-Yehovan%C4%B1n-%C5%9Eahitlerinin-Rol%C3%BC/>.

“Komitənin Tarixi”. www.dqdk.gov.az. t.y. Erişim 26.07.2020. http://www.dqdk.gov.az/az/view/pages/90?menu_id=26.

“Mərkəzin Əsas Məqsədi və Vəzifələri”. www.multikulturalizm.gov.az/. t.y. Erişim 14.07.2020. <http://multikulturalizm.gov.az/post/918/meqsedimiz.html>.

“Multikulturalizm Verlişi”. [Www.multikulturalizm.gov.az](http://www.multikulturalizm.gov.az). t.y. Erişim 15.07.2020. <http://multikulturalizm.gov.az/category/48/multikulturalizm-verilisi.html>.

“Müsəlman Dini İcmalar”. www.dqdk.gov.az. t.y. Erişim 02.12.2020. <http://www.dqdk.gov.az/upload/editor/files/Dini%20qurumlar/2020.pdf>.

Öz, Mustafa. “Şia”. <https://islamansiklopedisi.org.tr>. t.y. Erişim 04.04.2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sia>.

“Qeydiyyat Mütləqdir, Amma Qeydiyyatdan Keçmək Mümkün Deyil”. *JW.ORG*. 2015. Erişim 19.02.2021. <https://www.jw.org/az/xeberler/huquq/region-uzre/azerbaycan/g%C9%99nc%C9%99-dini-azadl%C4%B1%C4%9F%C4%B1n-pozulmas%C4%B1-r%C9%99%C5%9Fad/>.

“Qeyri-İslami Dini İcmalar”. www.dqdk.gov.az. t.y. Erişim 02.12.2020. <http://www.dqdk.gov.az/upload/editor/files/Dini%20qurumlar/QEYR%C4%B0-%C4%B0SLAM%20%20D%C4%B0N%C4%B0%20%20%C4%B0CMALARI.pdf>.

- “QMİ Hakkında”. *www.qafqazislam.com*. t.y. Erişim 23.09.2020.
<http://www.qafqazislam.com/index.php?lang=az§ionid=2>.
- Salmanov, Murad. “Geçmişten Bu Güne Azərbaycan Yahudileri”. *salom.com*. 2021.
Erişim 26.04.2021. https://www.salom.com.tr/haber-98416-evrenin_sirlari_7_tanri_zar_mi_atiyor.html/haber-117498-gecmisten_bugune_azerbaycan_yahudileri.html?fbclid=IwAR04mRsbJ76BxNmBVC9gbfutOfzUHObne32I3o99J79IdqroBEyUBWBvTzs.
- “Tarafsızlık”. *JW.ORG*. t.y. Erişim 14.02.2021. <https://wol.jw.org/tr/wol/d/r22/lp-tk/1101989249#h=1>.
- “Türkiye Vicdani Ret Konusunda Avrupa Standartlarına Uymayı Reddediyor”. *JW.ORG*. 2014. Erişim 14.02.2021.
<https://www.jw.org/tr/haberler/hukuk/bolgelere-gore/turkiye/vicdani-retcilerin-haklari-cigneniyor/>.
- “Türkmenistan Vicdan Özgürlüğü Hakkını Göz Ardı Ediyor”. *JW.ORG*. 2018. Erişim 14.02.2021. <https://www.jw.org/tr/haberler/hukuk/bolgelere-gore/turkmenistan/vicdan-ozgurlugu-hakmini-goz-ardi-ediyor/>.
- “Ukrayna’da Askeri Seferberlik Sırasında Vicdani Ret Hakkı Tanınıyor”. *JW.ORG*. 2015. Erişim 14.02.2021. <https://www.jw.org/tr/haberler/hukuk/bolgelere-gore/ukrayna/savas-haberler-vicdani-retciler/>.
- “Ümumi Məlumat”. *www.qafqazislam.com*. t.y. Erişim 23.09.2020.
<https://www.qafqazislam.com/index.php?lang=az§ionid=100&id=164>.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Ehl-i Sünnet”. <https://islamansiklopedisi.org.tr>. t.y. Erişim 05.04.2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ehl-i-sunnet>.
- “Yehova Şahidləri’nin Azərbaycanca Fəaliyyəti Təhlükəlidir”. *Sherg.az*. t.y. Erişim 12.01.2021. <https://sherg.az/x%C9%99b%C9%99r/12427/>.
- “Yehovanın Qoyduğu Əxlaq Dəyərlərinə Bağlı Qalın”. *JW.ORG*. t.y. Erişim 25.04.2021. <https://www.jw.org/az/kitabxana/jw-ibadet-gorushu-ish-defteri/iyun-2017-mwb/gorush-cedveli-26-iyun-2-iyul/yehovanin-qoydugu-exlaq-deyerlerine-bagli-qalin/>.

“Yehovanın Şahidləri Azərbaycanı Haqsızlığa Son Qoymağa Səsləyir”. *JW.ORG*. 2015. Erişim 21.02.2021. <https://www.jw.org/az/xeberler/huquq/region-uzre/azerbaycan/dini-haqs%C4%B1zl%C4%B1%C4%9Fa-son/#content>.

“Yehovanın Şahidləri Dünyanın Dörd Bucağında”. *JW.ORG*. t.y. Erişim 02.12.2020. <https://www.jw.org/az/yehovanin-sahidleri/%C3%BCmumd%C3%BCnya/>.

